

nachbarsprache niederländisch

Beiträge zur Sprache, Literatur und Kultur
der Niederlande und Flanderns

Im Auftrag der Fachvereinigung Niederländisch e. V. herausgegeben von
Heinz Eickmans, Lut Missinne und Veronika Wenzel

Anschriften der Herausgeber:

Prof. Dr. Heinz Eickmans

Universität Duisburg-Essen, Germanistik/Niederlandistik, Universitätsstraße 12, D-45117 Essen
Tel.: +49 201 183 3941 / heinz.eickmans@uni-due.de

Prof. Dr. Lut Missinne

Institut für Niederländische Philologie, Alter Steinweg 6/7, D-48143 Münster

Tel.: +49 251 83 28521 / Fax: +49 251 83 28530 / lut.missinne@uni-muenster.de

[Verantwortlich für diese Ausgabe]

Dr. Veronika Wenzel

Institut für Niederländische Philologie, Alter Steinweg 6/7, D-48143 Münster

Tel.: +49 251 83 28523 / Fax: +49 251 83 28530 / veronika.wenzel@uni-muenster.de

Manuskripte sind an die Anschrift eines der Herausgeber zu richten, alle sonstigen Zusendungen, Anzeigen und Rezensionsexemplare an die Redaktion nachbarsprache niederländisch, Alter Steinweg 6/7, D-48143 Münster.

nachbarsprache niederländisch erscheint zweimal jährlich. Für Mitglieder der Fachvereinigung Niederländisch e. V. ist der Bezug im Mitgliedsbeitrag enthalten. Für Nichtmitglieder beträgt der Bezugspreis 25,- €, für Studenten, Referendare und Arbeitslose 12,50 €. Kündigungen müssen bis zwei Monate vor Jahresende erfolgen.

Fachvereinigung Niederländisch e. V., Alter Steinweg 6/7, D-48143 Münster
info@fvnl.de / www.fvnl.de

Satz: dienste für bildung und wissensmanagement, Steinfurt auf L^AT_EX (Computer Modern)
Druck und Bindung: SOWA, Warschau/PL

©2010 agenda Verlag GmbH & Co. KG

Drubbel 4, D-48143 Münster

Tel. +49 251 799610, Fax: +49 251 799519

info@agenda.de / www.agenda.de

ISSN 0936-5761

Gedruckt mit finanzieller Unterstützung von:

Für die Menschen.

Für Westfalen-Lippe.

INHALT

Hans Beelen / Nicoline van der Sijs	
'Het is begonnen met de Statenvertaling'. Het Bijbeldigitaliseringsproject: stand van zaken en perspectieven (I)	3
Julian Kohtz	
Potgieters poetica. Een analyse van zijn gedichtencyclus <i>De nalatenschap van den landjonker</i> (1835)	34
Jan Konst	
De oorlog heeft er flink ingehakt, dat mag u gerust weten. Een generationele lectuur van auteurs uit het geboortecohort 1919–1921. Deel I	44

MISZELLEN UND BERICHTEN

KANTL-Prijs voor Helmut Tervooren	62
Standards und Kompetenzen: der Anfang oder das Ende? 7. Kolloquium der Fachvereinigung Niederländisch	62
Verslag NLV-bijeenkomst. Keulen, 5–6 maart 2010	64
Vijfde nationale bijeenkomst voor docenten Nederlands aan Volkshochschulen in Essen	64

BUCHBESPRECHUNGEN

Ralf Grüttemeier / Jan Oosterholt (red.): Een of twee Nederlandse literaturen? Contacten tussen de Nederlandse en Vlaamse literatuur sinds 1830 (Herbert Van Uffelen)	66
André Jolles: Eenvoudige vormen. Legende, sage, mythe, raadsel, spreuk, casus, memorabile, sprookje, grap (Jan Konst)	68
Judit Gera / Agnes Sneller: Inleiding literatuurgeschiedenis voor de internationale neerlandistiek. (Gwennie Debergh)	71

NIEDERLÄNDISCHE LITERATUR IN ÜBERSETZUNG

Julia van Schoonhoven. Zu Otto de Kats bezauberndem Roman Julia (Hermann Wallmann)	74
Bibliografie 1. und 2. Halbjahr 2010	77

'Het is begonnen met de Statenvertaling'

Het Bijbeldigitaliseringsproject: stand van zaken en perspectieven (I)

Hans Beelen / Nicoline van der Sijs

Inleiding

Zowel mensen met als zonder religieuze achtergrond zullen het over één ding eens zijn: de bijbel heeft een onuitwisbare indruk achtergelaten op onze cultuur, literatuur, kunst en taal. Ook voor de geschiedenis van de Nederlandse taal is het Boek der boeken een bron van groot belang. Vanaf het begin van de schriftelijke overlevering tot op de dag van vandaag wordt de bijbel naverteld en vertaald, waarbij de spelling, de grammatica en de woordenschat voortdurend zijn aangepast aan de veranderende taal. Aan de hand van de talrijke uitgaves die in de loop der eeuwen zijn verschenen, kan de evolutie van het Oudnederlands tot aan het moderne geschreven Nederlands als het ware op de voet worden gevolgd. Met name in de zestiende en zeventiende eeuw werd een groot aantal bijbelvertalingen vervaardigd: in deze tijd ging de reformatorische belangstelling voor de moedertaal als het medium van het ware geloof hand in hand met de opbouw van de standaardtaal door de spraakregelaars van de renaissance.

Ter illustratie een enkel vers (Genesis 1:1) in verschillende bijbelvertalingen:

Delftse Bijbel (1477)	INden beghin sciep god hemel ende aerde
Liesveltbijbel (1542)	INden beginne schiep God hemel ende aerde
Leuvense Bijbel (1548)	INDEN beginne heeft Godt geschapen hemel ende aerde
Biestkensbijbel (1560)	INden beginne schiep Godt Hemel ende Aerde
Deux-Aesbijbel (1562)	IN den beginne sciep God Hemel ende Aerde.
Statenvertaling (1637)	INDEN beginne schiep Godt den Hemel, ende de Aerde
Lutherse Bijbelvertaling (1648)	IN't begin schiep Godt Hemel ende Aerde
NBG-vertaling (1951)	In den beginne schiep God de hemel en de aarde
Statenvertaling (1977)	In den beginne schiep God de hemel en de aarde
NBV (Nieuwe Bijbelvertaling) (2004/2007)	In het begin schiep God de hemel en de aarde

Spelling en grammatica zijn in de loop der tijd aanzienlijk veranderd. Het woord *begin* springt in het oog. Niet alleen de NBG, maar alle moderne vertalingen spreken tegenwoordig van *het begin*, terwijl vroeger de geflecteerde variant *in*

den *beginne* gebruikelijk was, veelal nog met enclitisch samengetrokken voorzetsel en lidwoord: *inden*. Het is boeiend te zien dat de eigentijds aandoende vorm *in 't begin* reeds in de zeventiende eeuw voorkwam, in de Lutherse bijbelvertaling van 1648, in een tijd toen het Nederlandse flectiesysteem al aan slijtage onderhevig was. De oudere variant *in den beginne*, die ons momenteel plechtig in de oren klinkt en tot in de 20ste eeuw in de vertalingen is gehandhaafd, is nog steeds in omloop, getuige o.m. de speelse titel van een in 2004 verschenen bundel beschouwingen over Argentijns voetbal: *In den beginne was de bal*. Deze archaisch-plechtige formule vinden we niet alleen in de roemruchte Statenvertaling van 1637, maar ook al eerder in oudere bijbelvertalingen, waarmee de vraag rijst welke bijdrage de Statenvertaling heeft geleverd aan de langdurige populariteit van een gevleugelde wending als *in den beginne*.¹ Zo levert ieder van de ruim 31.000 verzen van de bijbel stof voor nader taalhistorisch onderzoek.

Moderne bijbeluitgaven als de NBG-vertaling uit 1951 en de NBV uit 2004/2007 zijn gemakkelijk op internet te vinden, maar tot dusver was dat niet het geval met het culturele erfgoed van de oudere Nederlandse bijbelvertalingen. Bij gebrek aan op internet gepubliceerde edities was het voor taalhistorici een welhaast ondoenlijk karwei een vers als Genesis 1:1 in verschillende oudere bijbelvertalingen terug te vinden, daarvoor moesten verschillende bibliotheken worden bezocht. Zelfs de eerste druk van de belangrijk geachte Statenvertaling (1637) was niet in digitale vorm beschikbaar. Een belemmering voor het totstandkomen van dergelijke edities was het Frakturlettertype van de oude drukken, dat voor scanapparatuur en OCR-programma's vooralsnog niet leesbaar is. De tekst zou met de hand moeten worden ingevoerd, en voor de astronomisch hoge kosten van deze acribische transcriptiewerkzaamheden konden geen subsidiegevers worden gevonden.

Om deze impasse te doorbreken plaatste de taalkundige Nicoline van der Sijs in juni 2007 een oproep in de media om vrijwillig mee te werken aan het digitaliseren van de Statenvertaling uit 1637. Hierop kwamen meer dan driehonderd reacties binnen. Uiteindelijk is besloten om met 135 vrijwilligers aan de slag te gaan, die organisatorisch werden ondersteund door het Nederlands Bijbelgenootschap (NBG), de Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren (dbnl), het Instituut voor Nederlandse Lexicologie (INL) en de Nederlandse Taalunie. Dankzij de gezamenlijke inspanningen kon binnen één jaar de complete tekst van de Statenvertaling, bijna 2,6 miljoen woorden, worden overgetikt, gecorrigeerd en op internet geplaatst. De digitale editie werd op 22 mei 2008 in het Trippenhuis te Amsterdam, de zetel van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, door Frits van Oostrom (nog in zijn functie als president van de

1. De invloed van de Statenvertaling op de vorming van de standaardtaal in Nederland wordt ter discussie gesteld door Van der Sijs (2003) en (2004) en door De Vries (2007). Zie voor de betekenis van de Lutherbijbel voor het Duits Wolf (1996), van de King James Bible voor het Engels Crystal (2010).

KNAW) gelanceerd. Gezien het grote enthousiasme van de deelnemers en het hoge werktempo was al eerder besloten het werkplan met laatmiddeleeuwse en vroegmoderne bijbelvertalingen uit te breiden. Tot dusver zijn binnen het kader van het Bijbeldigitaliseringsproject, zoals het is gaan heten, verschenen: De Delftse Bijbel (1477), de Leuvense Bijbel (1548), de Liesveltbijbel (1542), de Bijbel van Deux-Aes (1562), de Statenvertaling (1637) en de Lutherse Bijbelvertaling (1648). In voorbereiding zijn de Vorstermanbijbel (1528/1531), het Nieuwe Testament van Jan Utenhove (1556), de Biestkensbijbel (1560) en de herziene tweede druk van de Statenvertaling (1657). Het is de bedoeling dat het project in 2012 wordt voltooid. Daarmee zal een omvangrijk corpus van historische Nederlandse bijbelvertalingen voor het eerst in digitale vorm voor onderzoek beschikbaar komen.²

In dit artikel geven we een samenvattende beschrijving van het Bijbeldigitaliseringsproject als geheel. Allereerst wordt de werkwijze bij het vervaardigen van de digitale bijbeledities uiteengezet. Dan volgt een reeks korte portretten van de gekozen vertalingen. Daarna worden de mogelijkheden beschreven die de verschillende internetpresentaties bieden. Ten slotte gaan we in op de verdere ontwikkeling van het project en op de werkzaamheden van de Stichting Vrijwilligersnetwerk Nederlandse Taal, waaronder het Bijbeldigitaliseringsproject inmiddels valt en die een wat bredere doelstelling heeft. In een vervolgartikel zal nader worden ingegaan op de nieuwe mogelijkheden voor taalkundig onderzoek die door het digitale bijbelcorpus worden geboden.

Werkwijze: filologie in teamverband

In 2007 is voor de Statenvertaling 1637 onderzocht in hoeverre het mogelijk is de tekst te scannen en met behulp van OCR-software te 'lezen', en vervolgens de scan met de hand te corrigeren. Het aantal scanfouten bleek voor deze werkwijze te groot. Dat komt vooral doordat de tekst voor het grootste gedeelte gezet is in lastig leesbaar Frakturschrift en bovendien vele fontwisselingen kent. Ook is de opmaak ingewikkeld door het grote aantal kanttekeningen, gezet in klein korps, en door de indeling van de tekst in verschillende hiërarchisch

2. Het Bijbeldigitaliseringsproject is enigszins te vergelijken met het *Corpus Bibliorum Aetatis Reformationis*, waarin eveneens wordt gestreefd naar digitale ontsluiting van reformatische bijbelvertalingen, en wel uit verschillende landen van Europa. Het CBAF-project lijkt echter na een veelbelovende startfase te stagneren. Het wetenschappelijk en cultuurhistorisch belang van de bijbelvertalingen wordt op de projectwebsite www.corpusbibliorum.de als volgt omschreven: "Der Humanismus und die Reformation haben nicht nur eine fundamentale Wende in der Geistes- und Kirchengeschichte Europas herbeigeführt, sondern auch in vielen Regionen Europas einen bedeutsamen Einfluss auf die Ausbildung der jeweiligen Landessprachen ausgeübt. (...) In weiten Teilen Europas haben diese Impulse zu neuen und teilweise erstmaligen Bibelübersetzungen geführt, häufig durch (ehemalige) Wittenberger Studenten oder Mitarbeiter Martin Luthers. In einigen Regionen ist der Einfluss auf die Sprachgeschichte so tiefgreifend, dass die Ausbildung von Nationalsprachen durch das Aufkommen landessprachlicher Bibeln entscheidend geprägt wurde ...".

geordende niveaus (boektitel, boekinleiding, hoofdstuktitel, hoofdstuksamenvatting, grondtekst, letternoten, cijfernoten e.d.). Bij andere historische bijbels is de problematiek niet anders, daarom is ervoor gekozen deze in hun geheel als Word-bestanden over te tikken. Daarbij worden alle tekstelementen (zoals boektitels, boekinleidingen, etc.) direct voorzien van coderingen teneinde de tekst op internet te kunnen plaatsen. Iedere bijbelvertaling is verdeeld in porties van gemiddeld 10 pagina's, zodat het werk voor de vrijwilligers overzichtelijk blijft. In een database wordt bijgehouden aan wie de porties zijn uitgedeeld.

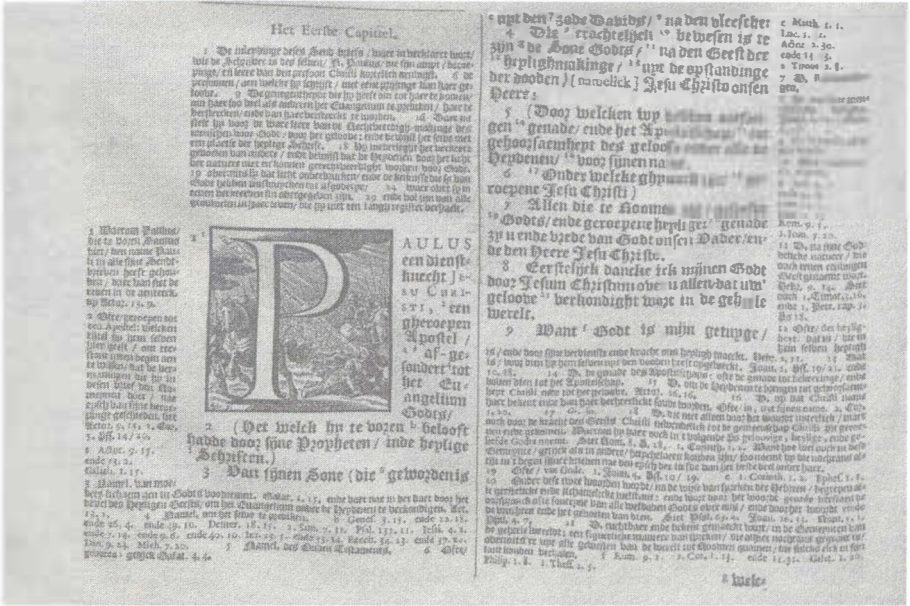
De vrijwilligers die zich na de oproep voor de werkzaamheden hebben aangemeld, zijn geselecteerd op verschillende criteria, zoals ervaring met computers, nauwkeurig kunnen werken en kennis van oudere fasen van het Nederlands. In veel gevallen zijn het hoogopgeleiden met een filologische of theologische achtergrond en/of ervaring met archiefonderzoek. Voor het transcriberen en coderen wordt bij elke bijbelvertaling een uitvoerige instructie opgesteld. Voor overleg en het uitwisselen van ervaringen wordt gebruik gemaakt van een besloten internetdiscussiegroep op Yahoo.

De te digitaliseren bijbelvertalingen zijn om te beginnen in opdracht van het Nederlands Bijbelgenootschap bladzijde voor bladzijde gefotografeerd. De afbeeldingen zijn geplaatst op de websites van het NBG, het Instituut voor Nederlandse Lexicologie en de Carl von Ossietzky Universität Oldenburg; hier kunnen de vrijwilligers de bij hun portie behorende scans afhalen.

De door de vrijwilligers overgetikte porties tekst worden door correctoren integraal met het origineel vergeleken en gecorrigeerd. Op de scan lastig leesbare stukjes worden in de originele druk nageslagen. De typisten fatteren de correcties van hun werk; hierdoor wordt een extra controle gecombineerd met feedback. Daarna worden alle porties door andere vrijwilligers samengevoegd tot bijbelboeken en vindt een verdere controle plaats. Deze tweede controle betreft enerzijds technische aspecten, zoals de plaats van de folionummers, de compleetheid van de tekst, het gebruik van de juiste coderingen, de volledigheid en correctheid van de kanttekeningen etc. Anderzijds wordt opnieuw gekeken naar de legger, met name door gericht te zoeken naar veelgebruikte lettercombinaties waarin gemakkelijk tikfouten kunnen optreden, zoals *aa* (is meestal *ae*), *ui* (meestal *uy*), *-ik/-ok* (meestal *-ick/-ock*), etc. Tot slot wordt in de eindredactie de vormgeving van de verschillende onderdelen van de bijbelboeken onderling vergeleken en in overeenstemming gebracht met het origineel.

Iedere digitale bijbeleditie wordt door een deelprojectleider gecoördineerd, wiens taken zijn: opstellen en bijhouden van een database met een portie-overzicht; schrijven van instructies voor de transcriptie en het samensmeden; beheer van de porties in de verschillende fasen; kwaliteitsbewaking en feedback; beveiligen van data; eindredactie; schrijven van een verantwoording en van een overdrachtsdocument voor de omzetting naar xml.

De voltooide edities worden als Word-bestanden bij de instanties ingeleverd, die deze voor publicatie op internet gereedmaken. Hierbij biedt iedere instelling een andere vormgeving en andere zoekmogelijkheden.

afb. 1: Het begin van het evangelie van Johannes in de Statenvertaling (1637)

Ter illustratie van de werkwijze volgt hieronder Romeinen 1:1-7 van de Statenvertaling 1637, als fotostan, gevolgd door de transcriptie inclusief de gecodeerde nootnummers (tussen de codes <gn> </gn>).

- 1 <gn>1</gn> PAULUS een dienst knecht JESU CHRISTI, <gn>2</gn> een gheroepen Apostel, <gn>a</gn> <gn>3</gn> af-gesondert <gn>4</gn> tot het Euangelium Godts,
- 2 (Het welck hy te voren <gn>b</gn> belooft hadde door sijne Prophe- ten, inde heylige <gn>5</gn> Schriften.)
- 3 Van sijnen Sone (die <gn>6</gn> geworden is <gn>c</gn> uyt den <gn>7</gn> zade Davids, <gn>8</gn> na den vleesche:
- 4 Die <gn>9</gn> crachtelijck <gn>10</gn> bewesen is te zijn <gn>d</gn> de Sone Godts, <gn>11</gn> na den Geest der <gn>12</gn> heylighmakinge, <gn>13</gn> uyt de opstandinge der dooden) [namelick] Iesu Christo onsen Heere:
- 5 (Door welcken wy hebben ontfangen <gn>14</gn> genade, ende het Apostelschap, <gn>15</gn> tot gehoorsamheyt des geloofs onder alle de Heydenen, <gn>16</gn> voor sijnen name.
- 6 <gn>17</gn> Onder welcke ghy oock zijt, <gn>18</gn> geroepene Iesu Christi)
- 7 Allen die te Roomen zijt, geliefde <gn>19</gn> Godts, ende <com><gn>e</gn></com> geroepene heylige: <gn>20</gn> ge- nade zy u ende vrede van Godt onsen Vader, ende den Heere Iesu Christo.

De digitale editie bevat ook de noten (die hier zijn aangegeven met de code `<gn></gn>` en als aparte bestanden zijn uitgewerkt), de hoofdstukinleidingen en alle andere begeleidende teksten. Romeins gezette tekst is in de transcriptie cursief weergegeven. Voor elementen als boektitels, boekinleidingen, hoofdstuktitels, hoofdstuknummers en hoofdstukinleidingen en slotregels aan het eind van een bijbelboek bestaan aparte codes. In de uiteindelijke internetpresentatie zijn deze codes, die vooral de verdere technische verwerking van Word-bestand naar xml-formaat dienen, onzichtbaar.

Ter vergelijking Romeinen 1: 1–7 in de Jongbloed-editie van de Statenvertaling, waarvan de tekst in 1888 is vervaardigd en de spelling later nog eens is aangepast aan de regels van de tijd.

1 Paulus, een dienstknecht van Jezus Christus, een geroepen apostel, afgezonderd tot het Evangelie van God,

2 (Hetwelk Hij te voren beloofd had door Zijn profeten, in de heilige Schriften).

3 Van Zijn Zoon, Die geworden is uit het zaad van David, naar het vlees;

4 Die krachtelijk bewezen is te zijn de Zoon van God, naar den Geest der heiligmaking, uit de opstanding der doden) *namelijk* Jezus Christus, onzen Heere:

5 (Door Welken wij hebben ontvangen genade en het apostelschap, tot gehoorzaamheid des geloofs onder al de heidenen, voor Zijn Naam;

6 Onder welken gij ook zijt, geroepenen van Jezus Christus!)

7 Allen, die te Rome zijt, geliefden Gods, *en* geroepen heiligen, genade zij u, en vrede van God, onzen Vader, en den Heere Jezus Christus.

Van de 120 woorden uit de Jongbloed-editie komen slechts 35 ongewijzigd voor in de tekst uit 1637, dat betekent dat ruim 70 procent van de woorden in de loop van de tijd is veranderd, hetzij in spelling hetzij in typografie (bijvoorbeeld hoofdlettergebruik). Bovendien bestaan er 14 interpunctieverschillen tussen de beide teksten, en zijn er 24 noten in de tekst van 1637 tussengevoegd. De Jongbloed-editie is al geruime tijd in digitale vorm beschikbaar, onder meer op de website www.statenvertaling.net, maar is vanwege de talrijke afwijkingen ongeschikt voor wetenschappelijk onderzoek naar de zeventiende-eeuwse taal van de Statenvertaling.

Het corpus: tien laatmiddeleeuwse en vroegmoderne Nederlandse bijbelvertalingen

Het historisch bijbelcorpus dat in het kader van het Bijbeldigitaliseringsproject wordt bewerkt, zal uiteindelijk tien laatmiddeleeuwse en vroegmoderne Nederlandse bijbelvertalingen omvatten, die zijn verschenen tussen 1477 en 1657. Hieronder in chronologische volgorde een korte beschrijving van elk van deze vertalingen.

1 De Delftse Bijbel (1477)

De Delftse Bijbel, in 1477 te Delft uitgegeven bij Jacob Jacobszoon van der Meer en Mauricius Yemantszoon van Middelborch, is het eerste gedrukte Nederlandstalige boek (het eerste in de Nederlanden gedrukte boek, de *Doctrinale*, een Latijnse grammatica van Alexander de Villa Dei, verscheen in 1462). De Delftse Bijbel bevat alleen het Oude Testament, overigens zonder de Psalmen. Van het boek zijn waarschijnlijk ongeveer 250 exemplaren gedrukt, waarvan zo'n 50 exemplaren bewaard zijn gebleven (bibliasacra.nl, de elektronische bibliografie van in de Lage Landen gedrukte bijbels, noemt 49 exemplaren, waarvan er 23 in de Lage Landen berusten).

De Delftse Bijbel behoort tot de zogenoemde wiegendrukken of incunabelen, zoals voor 1500 gedrukte werken worden genoemd, en lijkt in veel opzichten nog op een middeleeuws handschrift. De gezette tekst is in de meeste exemplaren versierd met rood en blauw penwerk, met de hand zijn paragraaftekens en initialen toegevoegd. Verder berust het veelvuldig gebruik van breviaturen op de traditie van het overschrijven, waardoor men tijd en papier kon sparen. In de gedrukte werken van de zestiende en zeventiende eeuw bleven breviaturen nog lange tijd gebruikelijk.

Niet alleen in uiterlijk, ook inhoudelijk liggen de wortels van de Delftse Bijbel in de middeleeuwen. Volgens de colofons was de Delftse Bijbel 'bi enen notabelen meester wel ouergheset wt den latine in duytsche ende wel naerstelic gecorrigeert ende wel ghespelt'. Deze anonieme meester – waarschijnlijk een universitair geschoolde theoloog – is uitgegaan van een manuscript van een al bestaande vertaling die we tegenwoordig aanduiden als de Zuid-Nederlandse Historiebijbel, ook wel de Eerste Historiebijbel. Deze Historiebijbel is vertaald in 1360–1361 door een kartuizer in het klooster te Herne ten zuidwesten van Brussel, waarschijnlijk de prior Petrus Naghel. De vertaling is gemaakt in opdracht van de welgestelde Brusselse patriciër Jan Taye.

De 'notabele meester' die de Delftse Bijbel verzorgde, nam als uitgangspunt de vertaling van Naghel van de Eerste Historiebijbel en de later door Naghel vertaalde boeken Jesaja, Jeremia en Klaagliederen. Daarbij schrapte de meester alle niet-bijbelse toevoegingen, zodat de grondtekst overbleef. Verder paste hij de spelling en het woordgebruik aan. En tot slot voegde hij achttien ontbrekende boeken toe. Of hij deze zelf heeft vertaald of een bestaande vertaling heeft gebruikt en bewerkt, is niet bekend. Grappig is dat de meester in de proloog van 1 Kronieken in discussie treedt met zijn voorganger uit 1360, die de boeken van de Kronieken had overgeslagen, omdat er geen inhoudelijk nieuwe informatie in stond. De meester schrijft: "Dit boeck paralipomenon is een corte weder om halinge des ouden testaments ende is alsoe groot ende alsodanich dat so wie sonder dit boec hem seluen houaerdelike toegheeft wetingehe der scriften. bespot hem seluen Want hier in worden gheroert namen ende historien aftergelaten inder coninghen boeken ende hier worden verclaert ontellike vraghen des ewangelijcs".

In den begin sdey god
hemel en aerde. Mer die
aerde was onnut en ydel:
ende donkerheden ware
op die aerfichten des af-
gronts. En gods gheest
was ghedraghe bou den
wateren. Ende god seide
dat licht moet werdt: en
dat licht wort ghemaect
Ende god sach dat licht
teet goet wesen: ende
en hi seide dat licht van die donker-
heden. En hi noemde licht den dach,
en die donkerheit die nacht. En het
wort gheschiede. En hi seide god,
Echter seide god. Het
worde een firmament int midden der
wateren: en hi seide die wateren naden
wateren. En god maecte dat firmament
en hi seide die wateren onder dat fir-
mament van dien die waren bou dat
firmament. En het gheschiede also. En
dit firmament hiet hi den hemel: en
het wort ghemaect tsaouonts en smor-
ghens die ander dach. / Echter seide
god, die wateren die onder die hemel
sijn worde vergaderet in een stat: ende
die droetheit opebare. En het gheschie-
de also. En die droetheit hiet god aer-
den: en die vergaderighe vaden wateren
hiet hi zee. En god sach dattet goet
wesen: sonder en hi sprac. Der aerden
groeie groeiende cruyt ende dat zaet
aen: en hout dat appelt draghet dat
vrucht maket al na sijne manieren:
miens zaet sij in hemel bouen der
aerden. En het gheschiede also. Ende die

aerde brochte mt groeiende cruyt en dat
zaet droech na sijne manieren: en dat
alreede zaet hadde na sijn gheoante
En god sach dattet goet wesen soude
En het wort ghemaect tsaouonts ende
smorghens die derde dach. / En god
seide. Het worde licht inde firmament
des hemels: en si deplen den nachte in
den dach: en si sijn in teken en in tijt
daghen en iaren: en dat si licht inde
firmament des hemels: en sij verlichte
die aerde. En het gheschiede also. Ende
god maecte twee grote licht: dat meel-
te licht om dattet bouen den dach we-
sen soude. ende dat minste om dattet
bouen den nacht wesen soude: ende die
sterren. En hi sette inde firmament
des hemels, dat si lichten soude bouen
der aerden: en dat si wesen souden bo-
uen den daghe en bouen den nacht. En
dat si deplen soude dat licht ende die
donkerheit. En god sach dattet goet
wesen. Sonder ende het wort ghem-
aect tsaouonts ende smorghens die derde
dach. / Echter seide god. Die wateren
brenghen voort crupende dieren met
leuender zielen: en gheuoghelte bouen
der aerden: sonder dat firmament des
hemels. Ende god siep die grote wal-
vische: ende alle leuende zielen en be-
woertlic, die die wateren doert ghebrocht
hadde in haer ghedre: en alle ghe-
uoghelte in sijn manieren. Ende god
sach dattet goet wesen: sonder ende hij
ghebenedide hem en zeide. Mast en
wort ghemendich wandicht en dermol-
let die wateren des zees: en die voghel
worden ghemendich wandicht bouen der

afb. 2: Het begin van Genesis in de Delftse Bijbel (1477)

Ook elders blijkt dat de meester-bewerker kritisch omging met de bestaande tekst. Zo moet hij de vertaling van Naghel vergeleken hebben met de oorspronkelijke Latijnse tekst van de Vulgaat. Hij heeft de oude vertaling woord voor woord met de Latijnse grondtekst vergeleken, wijzigingen, verbeteringen en aanvullingen aangebracht, het van huis uit Oostvlaams-Westbrabantse taaleigen van de handschriftelijke tekst aan de gewestelijke taal van Holland aangepast en in de orthografie een zekere eenheid aangebracht.

2 De Liesveltbijbel (1526/1542)

De Liesveltbijbel van 1526 is de eerste complete gedrukte Nederlandstalige bijbelvertaling. De Antwerpse drukker, uitgever en boekverkoper Jacob van Liesvelt (rond 1498–1545) behoort met een productie van ruim zeventig edities tussen 1520 en 1544 tot de middelgrote drukkers van zijn tijd. Zijn – vrijwel geheel Nederlandstalige – fonds omvat naast theologische werken, ordonnantiën en almanakken ook een keizerlijk plakkaat tegen de wederdopers en een editie van de eerste bundel *Refereinen* van de fel antireformatorische dichteres Anna Bijns. In 1540 drukte hij voor de Brusselse boekverkoper Marck Martens twee uitgaven van een nieuw plakkaat tegen de ketterij. Andere werken, waaronder een gebedboek met een Nederlandse vertaling van Erasmus' *Precatio dominica* en enkele Erasmus-edities, belandden op de index van verboden boeken. In kerkelijk-theologisch opzicht vertoont Liesvelts fonds aldus een gemengde samenstelling. Kennelijk wilde de uitgever-zakenman met zijn uitgaven inspelen op de leesbehoeften van verschillende groeperingen.

De negentien bijbeledities die door hem op de markt zijn gebracht, beslaan ruim een kwart van de totale fondsl lijst. Daarmee is Jacob van Liesvelt de grootste leverancier van Nederlandse bijbelvertalingen in de eerste helft van de zestiende eeuw.

In 1526 bracht Jacob van Liesvelt te Antwerpen de eerste complete gedrukte Nederlandse bijbelvertaling op de markt, *Dat oude ende dat nieuwe testament*. Deze 'Liesveltbijbel' – aldus de naam waaronder de bijbels van Jacob van Liesvelt later bekend werden – had nog geen versindeling, deze zou pas in het midden van de zestiende eeuw in gebruik komen. Om het terugvinden van passages te vergemakkelijken, was ieder hoofdstuk verdeeld in stukken die in de marge worden aangeduid door de letters A-G. De royale, met 65 houtsneden verluchte foliant bood een tekst die in veel opzichten terugging op Maarten Luther, die enkele jaren eerder begonnen was met zijn Duitse bijbelvertaling. Zo bood Liesvelt o.m. van de boeken Genesis-Deuteronomium een tekst die via een eerdere Nederlandstalige editie terugging op Luthers vertaling van de Pentateuch uit 1523, waarbij Liesvelts tekst op enkele punten opnieuw naar het Duits was verbeterd. De boeken Jozua tot en met Esther waren de eerste Nederlandse vertaling van Luthers eerste editie van 1524, evenals de tekst van Job tot en met het Hooglied. Jona is vertaald uit de Luthereditie van 1526, en het Nieuwe Testament was een nieuwe vertaling van de Luthertekst naar de tweede editie van 1522. Voor de overige gedeelten maakte Van Liesvelt gebruik

van bestaande vertalingen of liet hij nieuwe vertalingen uit de Vulgata maken. In de eerste uitgave van de Liesveltbijbel zijn slechts enkele kanttekeningen opgenomen, met verwijzingen naar thematisch overeenstemmende schriftplaatzen.

In 1542 brengt Liesvelt maar liefst twee complete bijbeluitgaven tegelijk op de markt. Op de titelpagina wordt thans vermeld: *Nv ooc laetstwerf met groter neersticheyt ghecorrigeert wt die alder oudtste ende geaprobeertste Copien, die welcke gedruckt sijn. Ende dat inhout bouen elcken capittel des seluen Capittels, soo wel des ouden Testaments als des nieuwen Testaments. Met noch sommighe schoone verclaringen op dye canten, dye op dander noyt geweest en sijn.* De laatste zin wordt in de eerdere edities niet aangetroffen. Aan de tekst van beide uitgaven van 1542 waren, zoals in de slotzin van de titel in het oog springend was aangekondigd, een aantal kanttekeningen toegevoegd. Vele daarvan vertoonden een onmiskenbaar protestantse signatuur. Enkele voorbeelden:

* bij Matteüs 4:17: Penitencie doen, dat is berou hebben, ende dat quaet leuen laten wt liefden der gherechticheyt, ende versaken der sonden act.

* bij Matteüs 7:15: Valsche propheten sijn predicanten die dat woordt Goods verkeeren. Scaeps cleedren, dats wtwendige gheueysde heylicheyt.

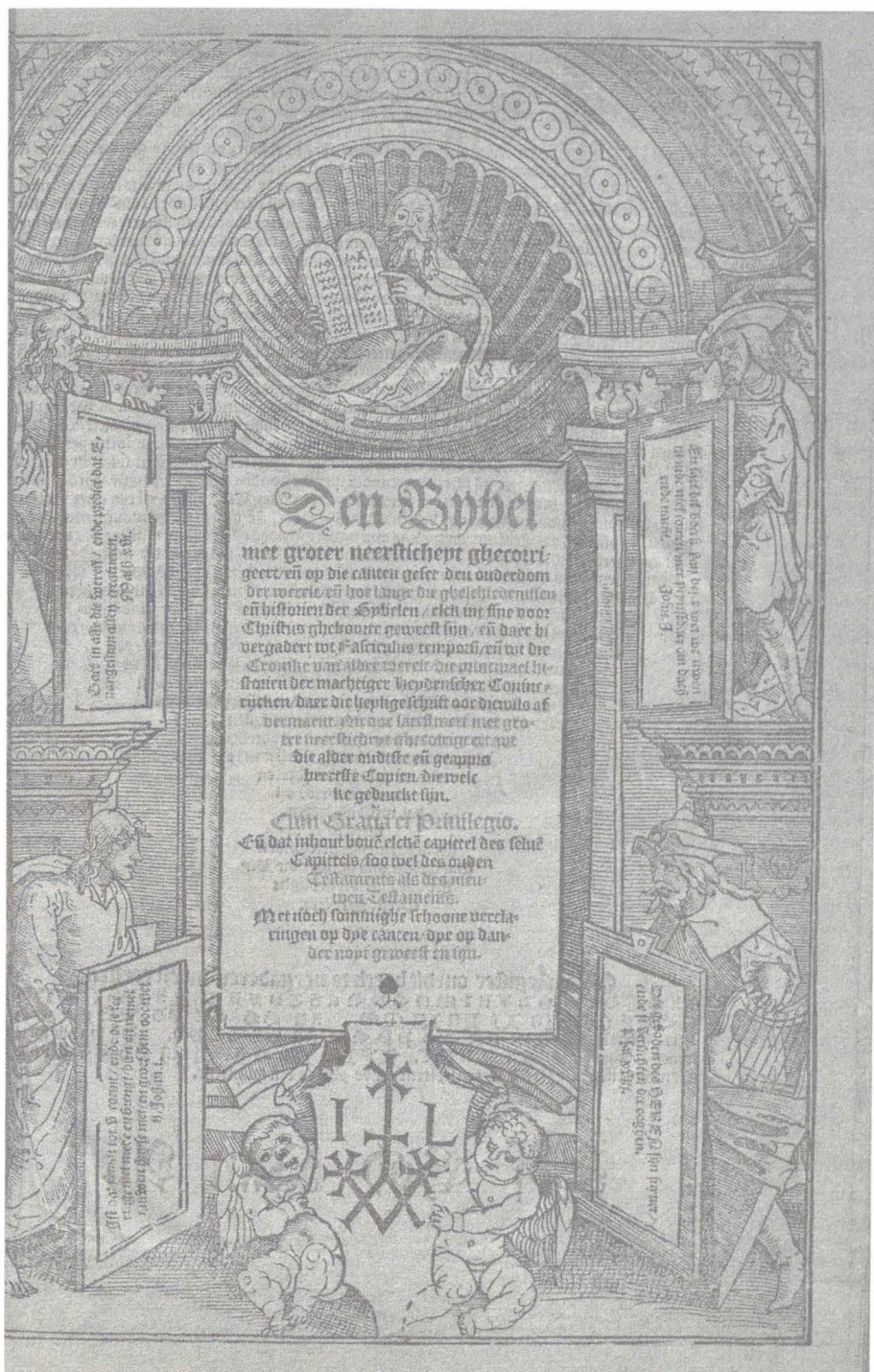
* bij 1 Timoteüs 4:8: Godsalicheyt is, die eere diemen God sculdich is, dat is in hem alleen te betrouwen.

* bij Kolossenzen 1:2: genade dats vergeuinge der sonden door cristum, vrede dat is dat in ons is te weten dat wi seker gelouen door cristum salich te sijn

* bij 1 Petrus 2:5: opten steen getimmerd sijn, is alle onse hope setten op cristum alleen.

Deze reformatorisch getinte *verclaringen op dye canten* zouden de uitgever faitaal worden. Door de schout van Antwerpen werd een rechtsvervolg ingesteld omdat in de kanttekeningen te lezen stond dat de zaligheid uitsluitend van Christus komt. Op 27 november 1545 werd de aanklacht door de stedelijke rechtbank ontvankelijk verklaard, hetgeen gelijkstond met het uitspreken van het doodvonnis. De dag daarna is Jacob van Liesvelt onthoofd.

Dat de Liesveltbijbel van 1542 in het jaar 1546 op de Leuvense index werd geplaatst, kon niet verhinderen dat deze bij de gereformeerden tot 1556 in gebruik bleef. De luthersen en de doopsgezinden hebben de Liesveltbijbel gebruikt tot het verschijnen van de Biestkensbijbel in 1560. In de jaren 1559, 1560, 1562, 1564 en 1569 verschenen nog eens vijf uitgaven, naar de "oprechte Copye van Liesveldt", echter zonder vermelding van drukker en plaats van uitgave. Ook na de jaren zestig van de zestiende eeuw bleef de Liesvelt in gebruik. Isaac le Long vermeldt in zijn overzicht van bijbelvertalingen uit 1764 nog achttien folio-uitgaven van de Liesveltbijbel na 1569, waarvan de eerste in 1581 bij Dirks Mulen te Rotterdam, de twee laatste in 1629 te Hoorn en Amsterdam verschenen.

afb. 3: Titelpagina van de Liesveltbijbel (uitgave 1542)

De uit de herdrukken naar voren komende gehechtheid aan de Liesveltbijbel tijdens en na de Opstand houdt ongetwijfeld verband met identificatie en medelijden met Liesvelt als het toonbeeld van de dappere drukker die de uitgave van zijn reformatorische bijbelvertaling met de dood moest bekopen. De boekwinkel van de Hoornse uitgever Zacharias Corneliuszoon had als uithangbord: "Bij Zacharias Cornelisz. In de Liesveldtsche bijbel." Ook in Amsterdam kwamen dergelijke uithangborden voor. Nog in de tijd van Le Long bevonden zich in de Amsterdamse Warmoesstraat drie herbergen die naar de Liesveltbijbel waren genoemd.

De gereformeerde voorman Abraham Kuyper (1837–1920) schreef: "Die bijbel is het, over wiens bladen onze vaderen hunne tranen geweend, hunne bange zuchten geslaakt hebben: hij was de schuw verholen vriend hunner eenzame uren, het gouden kleinood, waarvoor goed en bloed werden veil geboden, en dat die wondere kracht wist in te storten, die het sterven van de martelaarsdood met fieren moed braveren deed" (geciteerd naar De Bruin/Broeyer 1993: 96). Het is echter de vraag of het beeld van de martelaar geheel en al recht doet aan het tragische lot van de drukker/uitgever. De Bruin & Broeyer (1993) en Van den Berg (2006) zijn van mening dat Jacob van Liesvelt enerzijds zeker sympathie voor de zaak der Hervorming moet hebben gekoesterd. Tegelijk wijzen deze bijbelbeschrijvers op het gewiekst-zakelijke inzicht van de uitgever, van wiens fonds tevens antiketterse plakaten deel uitmaakten. Zo gezien is het wellicht geen toeval dat Jacob van Liesvelt niet als andere ketters op de brandstapel is gestorven. De terechtstelling door onthoofding wijst erop dat de autoriteiten zijn vergriep eerder als burgerlijk dan als godsdienstig beschouwden.

Voor de digitale editie is als legger gekozen voor een exemplaar van een van de twee uitgaven van het jaar 1542. In deze *Ausgabe letzter Hand* vindt de gebruiker ook alle kanttekeningen.

3 De Vorstermanbijbel (1528)

Jacob van Liesvelts tijdgenoot Willem Vorsterman (†1543) was met een fonds van ruim vierhonderd titels een van de grootste Antwerpse drukkers/uitgevers van de eerste helft van de zestiende eeuw. Hij heeft negentien bijbeledities op de markt gebracht, waaronder dertien Nederlandse. Vorstermans eerste complete Nederlandse bijbel was een folio-editie uit 1528. Ook in 1530, 1531, 1532, 1534 en 1542 publiceerde Vorsterman nieuwe bijbeledities, gevolgd door titeluitgaven in 1543, 1544 en 1545. C.C. de Bruin noemde in 1937 de Vorstermanbijbel vanwege de illustraties "de fraaiste van den Hervormingstijd". Vorsterman leverde met zijn bijbeluitgaven een samensmelting van reformatorische en katholieke vertalingen. De Vorstermanbijbel werd met name gelezen door een midden-groep, die zich aangetrokken voelde door het nieuwe op godsdienstig gebied, maar liever niet onder verdenking van ketterij wilde komen. Vanwege de grote overeenkomsten met de tekst van de Liesveltbijbel werd de Vorstermanbijbel ook graag gelezen door hervormden. Bij plakkaat van 1546 werd het lezen van Vorstermanbijbels verboden.

4 De Leuvense Bijbel (1548)

Voor katholieken was Latijn de officiële taal van de Kerk, zowel in de liturgie als in officiële documenten. De Latijnse Vulgaatvertaling van Hiëronymus van ca. 400 gold vanaf het Concilie van Trente als enige en authentieke Latijnse vertaling. Tijdens het Concilie van Trente, dat plaatsvond tussen 1545 en 1563 met drie zittingsperiodes, werd tevens de Canon van de bijbel vastgesteld, de lijst van gewijde boeken die behoren tot het Oude en Nieuwe Testament.

Veel katholieken vonden het ongewenst dat de bijbel in de moedertaal werd vertaald, want wanneer leken zelfstandig de bijbel lezen, kon dat het gezag van Rome ondermijnen. Bijbelvertalers en uitgevers van Nederlandse bijbelvertalingen, onder wie Van Liesvelt – zo bleek hierboven –, werden dan ook vervolgd en soms ter dood gebracht. Na het bekend worden van de besluiten van het Concilie van Trente gaf de faculteit van de Leuvense universiteit – de enige universiteit die de Lage Landen op dat moment rijk waren – aan hoogleraar Joannes Henten(ius) opdracht een kritische uitgave van de Latijnse tekst van de Vulgaat te verzorgen. Deze uitgave verscheen in 1547 bij de drukker van de universiteit, Bartholomeus van Grave.

Omdat de katholieken inzagen dat het niet doenlijk was het verschijnen van bijbelvertalingen in het Nederlands helemaal tegen te gaan, al was het maar als hulpmiddel voor de minder goed opgeleide priesters, besloten zij tot de vervaardiging van een eigen vertaling, gebaseerd op de Latijnse Vulgaattekst, waarover op het Concilie van Trente was uitgesproken dat het de enig erkende tekst was. Drukker Bartholomeus van Grave had van de keizer van het Duitse rijk (Karel V) niet alleen een privilege ontvangen voor de uitgave van de Latijnse tekst maar ook voor die van een Nederlandse en Franse vertaling, mits deze vóór publicatie door de katholieke censoren goedgekeurd waren. De drukker vroeg daarom aan de reguliere kanunnik en bibliothecaris van het augustijnenklooster Nicolaas van Winghe om een Nederlandse vertaling te vervaardigen. Van Winghe slaagde erin de vertaling binnen een jaar na de verschijning van de Latijnse editie in november 1547 af te ronden: de Nederlandse vertaling verscheen al in september 1548. Tegenwoordig wordt deze vertaling de Leuvense Bijbel genoemd, naar de in Leuven gevestigde drukker. Dat met het werk, en dan met name met het invoeren van de verbeteringen van de censoren (twee Leuvense godgeleerden, Ruwaert Tapper van Enkhuizen en Petrus Curtius), een zekere haast was gemoeid, blijkt wel uit het feit dat de zetter voorin een erratalijst van drie pagina's afdruckte onder het kopje: "Die Prenter totten goetwillighen Leser". De zetter put zich uit in verontschuldigungen:

Hoe wel datter van ons in veel manieren groote naersticheyt ghedaen is om dit werck seer correctelijc te drucken, nochtans sijnder sommighe faulten gheuallen, midts dat het exemplier donckerlijck ghescreuen was ende quaet om lesen, ende te veel plaetsen seer ghecorrigeert ende verandert vanden commissarissen des wercs visenteerders, waerom dat die selue hebben ooc dit werc ghedruct, doen wederom confereren ende corrigeren teghen den Latijnschen text, ende die faulten achter doen stellen, die

wij hopen te verbeteren by alsoo wij tselue werck noch eens herdrukken moghen.

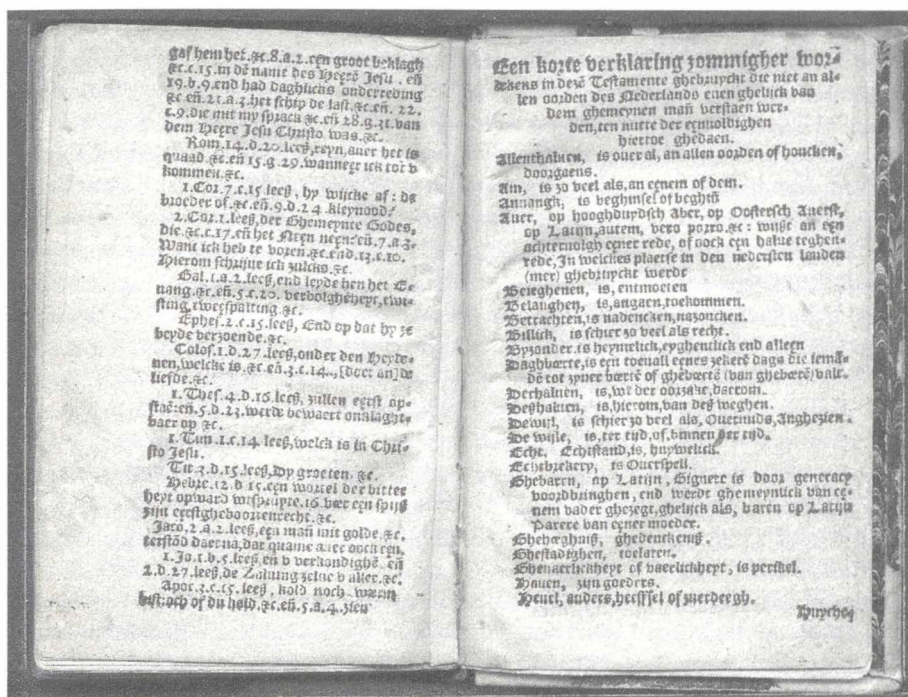
Die haast was onder andere ingegeven door het feit dat er vlak daarvoor, begin 1548, in Keulen een concurrerende katholieke vertaling was verschenen, waaraan Van Winghe in zijn “Saluyt” (groet) aan “den goetwillighen Leser” refereert: “datter sommighe ondercruypers op hande hadden desghelijcs werck buytens lants te doen prenten”. In zijn “Saluyt” verdedigt Van Winghe ook de uitgave van een vertaling in de volkstaal, “een goede ongheualschte duytsche Bybel”, onder andere met als argument “om die andere incorrecte ende verualschte bybelen beter wten handen der slechter menschen te krijghen” – hij doelt natuurlijk op de protestantse bijbels.

Na de verschijning van de Leuvense Bijbel in 1548 werd de vertaling regelmatig herdrukt. In 1553 verscheen bij Antonius Marie Bergaigne in Leuven een revisie. In 1565–1566 vervaardigde de beroemde uitgever Christoffel Plantijn in Antwerpen een herdruk met versindeling. In 1599 verscheen een herziene uitgave bij de Antwerpse drukker en schoonzoon van Plantijn Jan Moretus ofwel Moerentorf. Enige Leuvense theologen hadden de tekst gecorrigeerd naar de nieuwe Vulgaatuitgave, de Clementina van 1598. Deze Moerentorfbijbel is tot ver in de negentiende eeuw voor rooms-katholieken de standaardtekst gebleven, waarbij uiteraard spelling en woordgebruik enigszins aangepast werden. Vanaf de zeventiende tot in de negentiende eeuw zijn er verschillende heruitgaven van de Moerentorfbijbel verschenen.

5 Het Nieuwe Testament van Jan Utenhove (1556)

Het lot van de Antwerpse drukker Jacob van Liesvelt is exemplarisch voor de rond 1540 steeds heviger wordende vervolging van protestantse gelovigen in de Lage Landen. Niet alleen het drukken van bijbels was een riskante aangelegenheid, ook het bezit van niet-geautoriseerde bijbels kon worden bestraft. Vele calvinisten weken uit naar het aangrenzende buitenland. In Londen organiseerden de Poolse humanist Johannes a Lasco en de Gentse edelman Jan Utenhove vanaf 1550 de Nederlandse gereformeerden naar Geneefs model onder een consistorie met ouderlingen en predikanten.

Na de troonsbestijging van Maria Tudor (‘Bloody Mary’) in 1553 waren de gereformeerden uit de Lage Landen ook in Engeland niet meer welkom. Met Utenhove en A Lasco gingen enkele honderden gemeenteleden scheep. Na een omzwerving in de Oostzee vonden zij in 1554 een nieuw toevluchtsoord in Emden. In de Oost-Friese havenstad had de reformatie al sinds enkele decennia voet gevat, en de Nederlanders werden hier vriendelijk onthaald. Onder de vluchtelingen waren ook drukkers en uitgevers, onder wie Nicolaes van den Berghe, Gillis van der Erven (ook bekend onder de geleerde naam Gellius Clematius) en Steven Mierdman. Met deze exodus werd de basis gelegd voor de ontwikkeling van Emden tot “the single most important centre for the production of Dutch vernacular Protestant literature”, aldus de Britse historicus Andrew Pettegree (1992: 87).

afb. 4: Verklaring van moeilijke woorden in het Nieuwe Testament van Jan Utenhove (Emden 1556)

In navolging van Calvijn vatten de Nederlandse gereformeerden het als hun plicht op de Schrift nauwkeurig te kennen en uit te leggen. Zij wensten de beschikking te hebben over eigen betrouwbare vertalingen van de christelijke basisteksten. In Londen was Utenhove al begonnen met een onderneming die hij pas enkele jaren voor zijn dood in 1565 zou voltooien: een complete berijming van de psalmen, waarbij hij zich in toenemende mate richtte op het voorbeeld van de gezaghebbende Geneefse psalmen. Dit project werd door hem in Emden voortgezet. Utenhoves psalmberijmingen zijn de eerste Nederlandstalige psalmen waarvan vaststaat dat ze in de eredienst zijn gebruikt. In Londen had Utenhove ook meegewerkt aan de Nederlandse vertaling van een catechismus en een geloofsbelijdenis. Ook deze teksten zullen binnen het Bijbeldigitaliseringsproject worden gedigitaliseerd.

In 1556 bracht Utenhove in Emden een rechtstreeks uit het Grieks vervaardigde vertaling van het Nieuwe Testament uit, de eerste bijbeluitgave in het Nederlands waarin een indeling in verzen werd gehanteerd: *Het Nieuwe Testament, dat is, Het nieuwe Verbond onzes Heeren Jesu Christi, Na der Griekscher waerheyt in Nederlandsche sprake grondlick ende trauwlick overghesett*. Utenhove was de overtuiging toegedaan dat de Schrift zonder concessies zo letterlijk

en nauwkeurig mogelijk in het Nederlands moest worden vertaald, het liefst woord voor woord. In dit opzicht stond hij lijnrecht tegenover Maarten Luther, die juist vond dat 's Heeren woord door een natuurlijke en vrije vertaling voor het gelovige volk toegankelijk moest worden gemaakt. Ook was Utenhove van mening dat het Nederlands in de loop der eeuwen deerlijk was verloederd en verbasterd. In zijn streven om het 'gecorrumpeerde' Nederlands te laten aansluiten op de Griekse brontaal, deed Utenhove een beroep op de naamvals vormen van het Hoogduits en het Nederduits. Van de andere kant vond Utenhove dat de Nederlandse taal vergeleken met andere talen juist erg goed was in het vormen van samenstellingen. Omdat Utenhove een taal wilde schrijven die voor Nederlanders uit alle gewesten van het taalgebied begrijpelijk was, doorspekte hij zijn vertaling met allerlei 'Oosterse' woorden, waarvan het beruchtste het Nederduitse woord *aver* (=echter) is. Deze en andere termen moesten voor de gebruiker echter wel worden toegelicht in een lijst van "zommighe wordekens in dezen Testamente ghebruyckt die niet an allen oorden des Nederlands euen ghelijck van den ghemeynen mann verstaen werden". Op aansporing van zijn vriend en stadgenoot Joost Lambrecht maakte hij bovendien gebruik van een nogal eigengereide spelling.

Utenhoves taalgebruik, door De Bruin en Broeyer getypeerd als "toegepaste renaissancespraakkunst", werd ook door zijn tijdgenoten als een nogal kunstmatige mengelmoes ervaren. Zijn vertaling was daarom geen commercieel succes, temeer daar door het verkeerd leggen van een blad de oplage van 2500 exemplaren was bedorven, en doordat de doopsgezinden aanstoot namen aan het woord *verbond* in de titel.

6 De Biestkensbijbel (1560)

Voordat de Statenvertaling verscheen, waren er in de Noordelijke Nederlanden verschillende bijbels in gebruik, die alle in groten getale en in tal van telkens weer verbeterde uitgaves verschenen. De Deux-Aesbijbel (eerste uitgave 1562) was onder gereformeerden in gebruik. De doopsgezinden hadden de Biestkensbijbel, waarvan de eerste complete versie in 1560 verscheen bij de drukker Nicolaas Biestkens.

Op de titelpagina ontbreekt een plaats van uitgave, en er is vaak beweerd dat die Emden was. Emden in Oost-Friesland was de plaats waarheen tijdens de Opstand niet alleen gereformeerden maar ook een behoorlijk aantal doopsgezinden de wijk hadden genomen. Hier werden tal van bijbelvertalingen en psalmboeken gedrukt. Maar in Emden zelf heeft men een drukker Nicolaes Biestkens nooit kunnen traceren. Recent onderzoek heeft aannemelijk gemaakt dat de Biestkensbijbel buiten Emden is gedrukt. Een zekere Claes Biestkens bezat een drukkerij in Groessen, een dorp in de buurt van Zevenaar. Dezelfde Claes Biestkens heeft tussen 1560 en 1562 ook nog een aantal kleinere doopsgezinde werkjes gedrukt.

Deze bijbel in kwarto-formaat was de eerste volledige Nederlandse bijbelvertaling met versindeling "tot vorderinghe van den leser om terstont te vinden

het gene, dat hij soect". Daarnaast is ook gebruik gemaakt van de hoofdletters van het alfabet om de hoofdstukken nader te verdelen. De uitgever wilde de lezer kennelijk extra behulpzaam zijn bij het gebruik van de versnummers. Met dit oogmerk is in het voorwerk een tabel ingevoegd waar de Romeinse en de Arabische cijfers naast elkaar zijn geplaatst (zie afb. 5).

De tekst van de Biestkensbijbel is gebaseerd op de vertaling van Luther, met gebruikmaking van andere vertalingen. In de ballingschap ontbrak het de doopsgezinden aan de mogelijkheid om de grondtekst te bestuderen en een zelfstandige vertaling te vervaardigen. De bijbels van Luther en van Liesveldt stonden bij hen in hoog aanzien. De vertaling in de Biestkensbijbel uit 1560 is gebaseerd op een Duitse uitgave van Luther, gedrukt door Michael Lotter in Maagdenburg. Omdat in de Maagdenburgse bijbel het derde en vierde boek van Ezra en het derde boek van de Makkabeeën ontbreken, zijn die uit de Zürichse uitgave overgenomen.

Herziene edities werden door andere uitgevers gepubliceerd in 1563, 1568 en 1569. Nicolaes Biestkens liet eveneens voortdurend nieuwe uitgaven verschijnen "nae de outste en Correctste Copie van Niclaes Biestkens". Daarmee werd de indruk werd gewekt dat ook de oorspronkelijke uitgave al door Nicolaes Biestkens was vervaardigd. Nadat hij in 1585 was gestorven, hebben zijn zoons het uitgeversbedrijf voortgezet.

Voor de digitale editie is als legger gebruik gemaakt van een exemplaar van de eerste druk van 1560. De bibliotheek van het NBG bezit exemplaren uit 1563, 1598, 1611, 1624, 1642, 1646 en 1721. Tot in de negentiende eeuw is de Biestkensbijbel in gebruik geweest.

7 De Bijbel van Deux-Aes (1562)

Na het ongunstige onthaal dat Utenhoves Nieuwe Testament van 1556 ten beurt viel, vatte Utenhoves uitgever, Gillis van der Erven, het plan op om een geheel nieuwe bijbelvertaling uit te brengen. Van der Erven verenigde voor deze bijbel, die later bekend zou worden als de Deux-Aesbijbel, een afzonderlijke bewerking van het Oude Testament met een herdruk van het Nieuwe Testament. Allereerst deed Van der Erven een beroep op de uit Luik afkomstige predikant Godfried van Wingen, die Utenhove al had geholpen met diens vertaling. De uitgever verzocht Van Wingen de Liesveltbijbel te herzien. Voor een geheel nieuwe vertaling direct uit het Hebreeuws ontbraken nog de kennis, de tijd en de middelen. Van Wingen vervaardigde tussen januari 1557 en juni 1558 een gerevideerde vertaling van het Oude Testament waarin hij Luther op de voet volgde. Hierbij maakte hij ook gebruik van een Nederduitse vertaling van de Hoogduitse Lutherbijbel, de zgn. Lotterbijbel, genoemd naar de uitgever Lotter, in 1554 in Maagdenburg verschenen: dit was een door Johannes Bugenhagen bezorgde vertaling van de Hoogduitse Lutherbijbel in het Nederduits, waarin de kanttekeningen van Luther nog eens waren uitgebreid met tal van spreekwoorden en schilderachtige zegswijzen. Van Wingen nam niet alleen veel Nederduitse woorden over, maar ook Bugenhagens kanttekeningen. Evenals Utenhove voorzag

[illegible][illegible]

nachbarsprache niederländisch, Jg. 25, Nr. 1, 2010

Van Wingen de bijbeltekst van de versnummering die Robert Stephanus enkele jaren eerder in zijn Latijnse edities had geïntroduceerd. Na voltooiing van zijn revisie van het Oude Testament in 1559 verliet Van Wingen Emden om elders actief te zijn, eerst in Vlaanderen, vervolgens in Frankfurt, daarna in Londen, waar hij de eerste volledige uitgave van Utenhoves psalmen voorbereidde en waar hij in 1590 als predikant van de Nederlandse gemeente is overleden.

Voor het Nieuwe Testament maakte Van der Erven gebruik van de diensten van Johannes Dyrkinus. Dyrkinus vertaalde het Nieuwe Testament direct uit het Grieks, maar maakte wel gebruik van moderne vertalingen in het Frans en het Latijn. Daarnaast stond Dyrkinus nog onder de invloed van Utenhove. Zijn vertaling is te beschouwen als een grondige herziening van Utenhoves vertaling, minder letterlijk, maar ook minder buitenissig in taalgebruik. In 1559, het jaar waarin Van Wingen Emden verliet, verscheen Dyrkinus' vertaling onder de titel: *Het Nieuwe Testament, Dat is, Het nieuwe verbondt onses Heeren Jesu Christi, in Nederduytsch na der Griekschcr waerheyt overgheset*.

In 1561–1562 verscheen het tot dusver ongepubliceerde Oude Testament van Van Wingen samen met een herdruk van het Nieuwe Testament van Dyrkinus. Zo kwam de gereformeerde bijbel van Deux-Aes tot stand (vgl. afb. 6). De bijnaam 'Deux-Aes' is te danken aan een kanttekening bij Nehemia 3:5. In dit vers wordt gesproken over de wederopbouw van de muren van Jeruzalem, een werk waaraan de voornaamste inwoners van Tekoa zich trachtten te onttrekken. In de marge wordt hierbij opgemerkt: *“De armen moeten het cruyce draghen, de rycke en geuen niets. Deux aes en heeft niet, Six cinque en geeft niet. Quater dry, die helpen vry.”*

De woorden *deux aes*, *six cinque* en *quater dry* zijn termen ontleend aan het dobbelen. *Deux aes* (twee en een) was de laagste, *six cinque* (zes en vijf) de hoogste worp. De Bruin en Broeyer parafraseren de kanttekening als volgt: “de armen hebben niets, de rijken geven niets, maar de middenstand, die betaalt wel.”

Deze kanttekening komt al voor in de Duitse Lutherbijbels. Luther wilde ook in de kanttekeningen de taal van het volk spreken, en schrok niet terug voor pakkende voorbeelden en populaire zegswijzen. Latere lezers vonden de kanttekeningen zo merkwaardig dat ze de Emdense bijbel van Gillis van der Erven daarnaar gingen vernoemen. De Deux-Aesbijbel stond bekend om de frivole glossen. In de *Boek-zaal der Nederduitsche Bybels* (tweede druk 1764) geeft Isaac le Long bij de Deux-Aesbijbel een opsomming van ‘Seldtsaame Kant-Teekeningen in dese Bybel’ die maar liefst zeven pagina’s beslaat. Van deze ‘Spreekwoorden, Loopjes en Sprookjes’ meent Le Long dat er ‘veel niet sonder ergernisse geleesen kunnen worden, in de plaats van te stichten, en daarom beter waren daar uyt gelaaten geweest’.

Gezien de bronnen (Luther, Utenhove) is het niet verbazend dat zowel in het Oude Testament als in het Nieuwe Testament van de Deux-Aesbijbel tal van ‘Overlandtsche’ woorden voorkomen. Hier is duidelijk sprake van invloed van het Duits, met name van het Nederduits, omdat Godfried van Wingen

veel woorden uit de Nederduitse Lutherbijbel in vernederlandste vorm had overgenomen.

Typisch voor de eerste druk van de Deux-Aesbijbel is het gebruik van de persoonlijke voornaamwoorden *du* en *ghy*. In het voorwoord *De Drucker tot den Leser* wordt uiteengezet dat *du* (objectvorm: *dy*) voor het enkelvoud en *ghy* (objectvorm: *u*) voor het meervoud is gereserveerd. Van der Erven suggereert in het voorwoord dat dit 'wat nieuw' was, maar Van Wingen en Dyrkinus hadden het zo van Utenhove overgenomen, die op zijn beurt in dit opzicht al tamelijk behoudend was. Want reeds vanaf de dertiende eeuw was *ghy* als beleefdheidsvorm steeds meer in gebruik geraakt voor het enkelvoud en had deze vorm terrein gewonnen op *du*, dat in toenemende mate als informeel, of zelfs als vulgair werd beschouwd. Om te benadrukken dat met *ghy* meer mensen tegelijk werden aangesproken, kon ook de vorm *ghylieden* worden gebruikt.

De Bijbel van Deux-Aes is talrijke malen herdrukt. In 1565 verscheen te Emden een herdruk zonder vermelding van de naam van de drukker. Hierin waren de vormen *du* en *dy* vervangen door *ghy* en *u* en *ghylieden*. Als reactie op deze roofofdruk brengt Gillis van der Erven in 1565 een tweede druk uit, waarin het gebruik van *du* en *ghy* eveneens was aangepast.

In 1571–1572 verscheen er een Deux-Aesbijbel zonder vermelding van drukker en plaats. Op basis van het drukkersmerk, de leeuw van Juda, wordt vermoed dat de drukker de Dordrechtse drukker Jan Canin is geweest, maar omdat de stad Dordrecht tot juni 1572 in Spaanse handen was, is deze uitgave wellicht buiten de landsgrenzen gedrukt. In deze uitgave waren de nog overgebleven vormen van *du* geschrapt en vervangen door het pronomen *ghy*.

Enkele jaren later konden er in het Noorden vrijelijk bijbels worden gedrukt. Van de Deux-Aesbijbel verschijnen vanaf 1579 in de Noordelijke Nederlanden talrijke herdrukken, waaraan vaak ook kaarten en houtsneden zijn toegevoegd, alsmede de brief aan de Laodicensen.

Daarnaast verschenen er ook uitgaven waarin de omstreden kanttekeningen waren verbeterd, terwijl de bijbeltekst vrijwel ongewijzigd bleef. Reeds vanaf 1567 verschijnen verbeterde uitgaven van de druk van 1565, waarin de kanttekeningen waren vervangen door vertaalde annotaties van de Franse calvinistische prediker-martelaar Augustus Marloratus. Vaak herdrukt werden vanaf 1581 ook de uitgaven met kanttekeningen van de Leidse predikant Petrus Hackius. Al deze gewijzigde uitgaven hebben de oorspronkelijke Deux-Aes in de loop der tijd vervangen en zijn als kerk- en huisbijbel in gebruik gebleven totdat de Statenvertaling definitief was ingevoerd.

In de drukgeschiedenis lijken de meeste veranderingen op te treden in de kanttekeningen en in het bijwerk. Voor de herdrukken werd in de regel de bijbeltekst van 1565 gevolgd. Door de veranderingen in het persoonlijk en bezittelijk voornaamwoord van de tweede persoon doet de dictie van de latere drukken iets anders aan dan de eerste druk van 1561–1562.

BIBLIA
 Dat is,
 DE GANTSCHHE
 HEYLGHE SCHRIFT,
 grondelick ende trouwvelick
 verduydscher,

Wier versieringhe d'ijster en rooorden, reden en ende spreken, ende verschapden
 leuten, diem andere lesere. Diersevinghen ghewonden,
 ende hier en de kint toe gheken zijn:

Met noch viane over ghe kich of te angheleu stumme
 den plach allere heuiste met sekerde lieren, en
 de ghetale (dare een reghelic Cap,
 na gheuefche wisse, niedere
 kap 10) verterchich

1562

Ghedruckte Embden, Anno, 1562
 den 7. Maerij.

afb. 6: Titelpagina van de Deux-Aesbijbel (Emden 1562)

8 De Statenvertaling (1637)

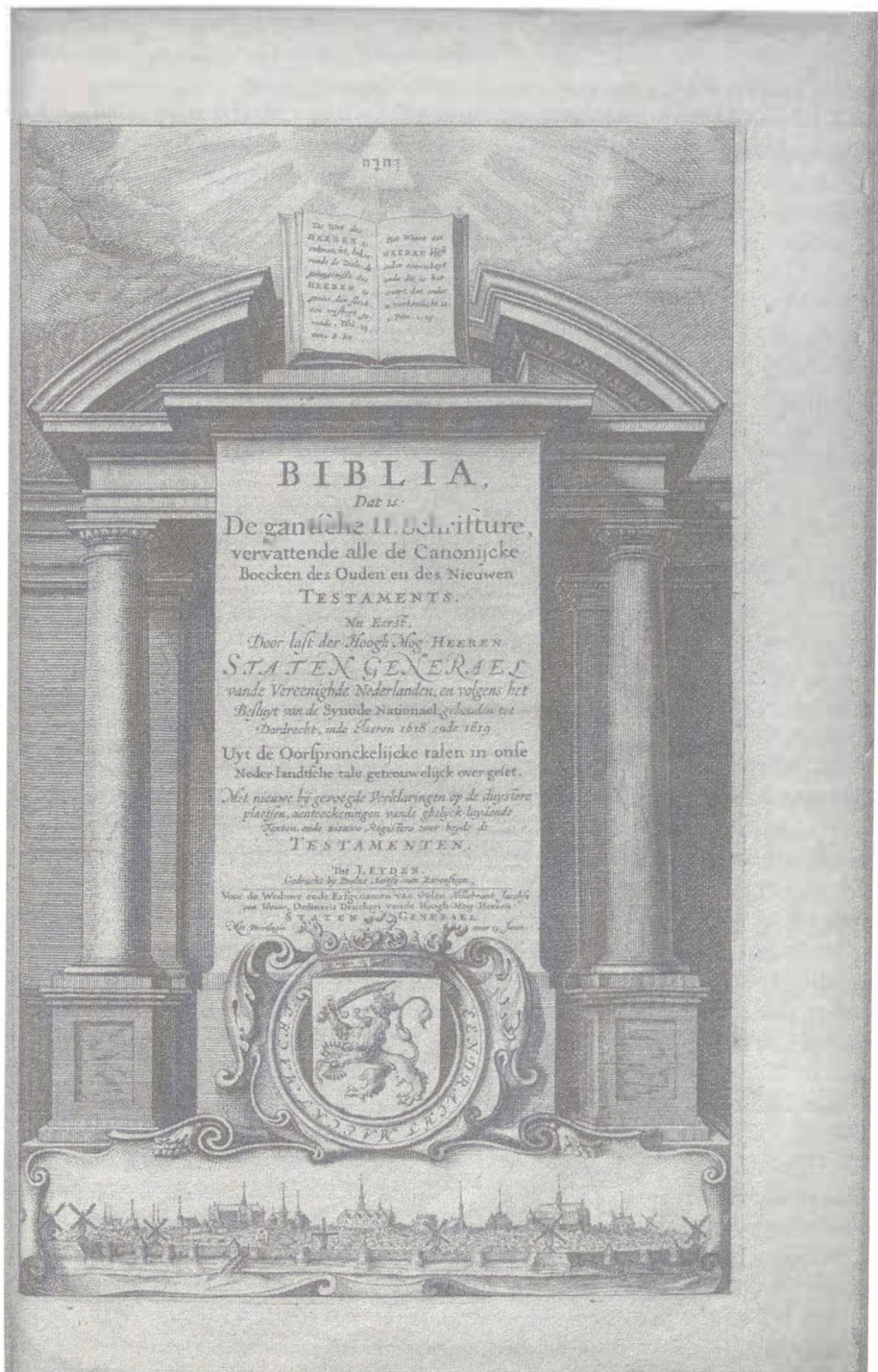
Tot de vervaardiging van de bekendste protestantse bijbelvertaling, de eerste complete Nederlandse bijbelvertaling direct uit de grondtalen, werd besloten tijdens de Nationale Synode der Gereformeerde Kerken in Nederland, die in de jaren 1618 en 1619 in Dordrecht gehouden werd. Men wilde namelijk een vertaling uit de grondtekst, zoals ook andere landen die kenden. Daarnaast wenste men in de nog jonge staat één vertaling, niet alleen om zich op te beroepen in de strijd tegen de rooms-katholieken, maar ook om de predikanten, die vaak nog onbekend waren met de grondtalen, van dienst te zijn. Een ander argument was dat door de kerkelijke strijd tijdens het Bestand de eenheid van de kerk in gevaar was gekomen en daarmee ook de eenheid van de staat. Bij het streven naar een confessionele eenheid achtte men één vertaling gepaard aan één uitleg van de bijbel noodzakelijk.

De nieuwe vertaling moest dus uitgaan van de grondteksten, en verder moesten de vertalers gebruik maken van de beste vertalingen, commentaren en woordenboeken die voorhanden waren. De vertaling diende zo dicht mogelijk bij de oorspronkelijke talen aan te sluiten, waarbij de manier van spreken in het Hebreeuws en Grieks behouden moest blijven, voor zover het Nederlands dit toeliet. Deze regel zou beslissend zijn voor het hebraïserende taaleigen van de Statenvertaling. In aantekeningen moest een verklaring gegeven worden, wanneer het karakter van de vertaling een bepaalde weergave niet toestond. Al deze en andere verklarende toevoegingen moesten duidelijk worden onderscheiden van de tekst, bij voorkeur met een ander lettertype en in de marges geplaatst. Boven elk hoofdstuk en bij ieder boek moest een inleiding geplaatst worden.

De opdracht aan de vertalers bevatte verder nog de eisen dat de tekst gesteld moest worden in een algemene, heldere taal, met zo weinig mogelijk leenwoorden, en dat alles van de bestaande vertalingen (met name de Deux-Aesbijbel uit 1562 en de Liesveltbijbel uit 1526) behouden moest blijven dat niet in strijd was met de waarheid of de zuiverheid en het eigen karakter van het Nederlands.

De vertaling werd gefinancierd en geautoriseerd door de Staten-Generaal, vandaar de bijnaam Statenbijbel – een benaming die overigens pas in de achttiende eeuw is ingeburgerd. Tijdens de synode werd besloten om zes vertalers ('overzetter') aan te stellen, drie voor het Oude en drie voor het Nieuwe Testament. Het werk werd gecontroleerd door twee revisoren ('reviseurs' of 'overziëners') per gewest, voor elk testament één. De revisoren werden geleverd door alle gewesten (Gelderland, Zuid- en Noord-Holland, Utrecht, Zeeland, Friesland, Overijssel en Groningen), met uitzondering van Drenthe, dat op eigen verzoek van deze taak werd vrijgesteld.

Om tot een uniform taalgebruik te komen was overleg noodzakelijk. Van 7 juli tot 19 september 1628 beraadslaagden de vertalers in Leiden over de te gebruiken Nederlandse taal, zoals over de spelling, het woordgeslacht, verbuigingen, vervoegingen en het gebruik van vreemde woorden. Het ging daarbij om zeer gedetailleerde kwesties, bijvoorbeeld of men zou spellen *rechtveerdich* of

afb. 7: Titelpagina van de Statenvertaling (1637)

rechtvaardich (besloten werd het eerste). Hun besluiten werden in 1633 herzien en becommentarieerd door de revisoren. Het uiteindelijk resultaat werd in de vorm van in het Latijn gestelde Resolutiën opgeschreven.

Zo werd in woorden als *maecken* en *aerde* voor *ae* gekozen, niet voor *aa* of *a*. Van de andere kant schreef men *peerden*, *peerlen* en *rechtveerdich*, omdat deze woorden in sommige gewesten zo werden uitgesproken. Bij de voornaamwoorden gaf men de voorkeur aan *gij* (in plaats van *du* of de in die tijd opkomende spreektaalvorm *jij*) en aan *zich* (in plaats van *hem(zelve)*). In navolging van de grammatici werden de naamvallen en flexie-uitgangen, die in die tijd in de gesproken taal al aan het verdwijnen waren, weer in volle ere hersteld: *Eert uwen vader ende uwe moeder*. In de geest des tijds werden Romaanse leenwoorden alleen toegelaten als ze ingeburgerd waren. *Pestilentie* werd wel gebruikt, maar *gefundeerd*, *firmament* en *plaveisel* maakten plaats voor *gegrondt*, *uytspansel* en *vloer*. Hoog- en Nederduitse bastaardwoorden zoals *afvallig(h)*, *vremdelingh* en *suygelinck* bleven gehandhaafd, en die kenden de kerkgangers ook al uit vroegere bijbelvertalingen.

9 De Lutherse Bijbelvertaling (1648)

Toen in 1637 de Statenvertaling verscheen, de eerste complete Nederlandse bijbelvertaling direct uit de grondteksten, stapten de gereformeerden binnen tien jaar van de tot dan toe gebruikte Deux-Aesbijbel af en de doopsgezinden vervingen de Biestkensbijbel; ook de remonstranten namen de Statenvertaling in gebruik.

De lutheranen kozen een andere weg. Aanvankelijk bleven zij de Biestkensbijbel gebruiken. Het Nederlands van de zeer tekstgetrouwe Statenvertaling was voor hen te ongebruikelijk, en Maarten Luther stond als de grote voorman, die de bijbel op virtueuze en nogal vrije manier in het Duits had vertaald, in hoog aanzien. Daar kwam bij dat zich onder de lutheranen tal van Scandinaviërs en Duitsers bevonden, die gewend waren aan de Hoogduitse Lutherbijbel. Reeds in 1612, dus ruim voor het verschijnen van de Statenvertaling, had de Lutherse gemeente te Amsterdam de secretaris Meesterman opdracht gegeven met het oog op de druk van “een nieuwen Bibel van den Lutherschen Text” de bestaande Nederlandse tekst te vergelijken met een betrouwbare Duitse editie. Pas dertig jaar later, in 1642, zou hiermee ernst worden gemaakt. Op 13 juli 1642 werd aangenomen een “Resolutie [...] op’t stuck van het corrigeren, recht translateren ende doen drucken van de Bijbel met bijgevoechden commissie ende ordre daer-toe dienstich.” Op 6 september 1644 werden op een synode van de Nederlandse Lutherse gemeenten negen personen gekozen om “de Nederduytsche bijbel bij onse gemeente op den predickstoel ende andersints tot noch toe gebruyckt van verscheyde fouten te corrigeeren ende ’t selve alsoo gedaen sijnde in openbaeren druck te laeten uytgaen ende der Luthersche bijbel te noemen.” Van de commissie van negen personen was de predikant Adolphus Visscher (1605–1652), aan wie de Lutherse Bijbelvertaling zijn latere bijnaam ‘Visscherbijbel’ te danken heeft, waarschijnlijk een van de meest actieve leden: met het oog op de

correctie van de vertalingen werd hij vrijgesteld van zijn wekelijkse preekbeurt, en hij kreeg als assistent een student in de theologie toegewezen. Ook was Vischer de man die op 18 augustus 1648 de titel en het voorwoord aan de gewone consistoriale vergadering voorlegde en met de ouderlingen onderhandelde over zaken als de datum van uitgave, de onkostenberekeningen en de verkoopprijs.

Het royaal uitgevoerde boekwerk, gedrukt door Rieuwert Dircksz van Baardt, was vanaf 27 oktober 1648 verkrijgbaar. Op de titelpagina werd met de zinsnede “Van nieuws uijt D. M. Luthers Hoogh-Duijtsche Bibel in onse Neder-landsche tale getrouwelijck over-geset” gesuggereerd dat het om een geheel nieuwe vertaling ging. Voor het zelfbewustzijn van de lutheranen was het van belang een eigen vertaling te hebben. In het voorwoord aan de christelijke lezer werd het iets genuanceerder geformuleerd. Van de ene kant wordt hier gesteld dat “wy so nauw, als mogelijk was, daer op hebben gelet, om hem [bedoeld is Martin Luther] van woort tot woort te volgen”; van de andere kant wordt duidelijk gemaakt dat “wy sulcx noch swaerlijck hebben by-brengen ende uyt-wercken konnen” en wordt de Lutherbijbel gepresenteerd als “een editie verbeterd van fouten van vertalinge, quade distinctien, druck-fouten ende andere, die in de voorgaende editien, onder LUTHERS naem uytgegeven, in groot getal te vinden zijn”. Uit onderzoek van onder meer Jaakke en Tuinstra uit 1990 is naar voren gekomen dat de Lutherse Bijbelvertaling een gereviseerde tekst van de Biestkensbijbel geeft. Vaak lijken de Lutherse Bijbel en de Biestkenstekst op elkaar als twee druppels water. In de passages die Jaakke heeft bekeken, zijn afwijkingen van de Biestkenstekst voor 75 % terug te voeren op de Hoogduitse tekst van Luther, voor 15 % op de Statenvertaling en voor 10 % op de eigen inzichten van de commissie. Daarmee leunt de Lutherse Bijbelvertaling dichter tegen het Duits aan dan de Biestkensbijbel. Volgens Jaakke is dit geschied om drie redenen: ten eerste wilde men een zo volmaakt mogelijke Luthertekst bieden; ten tweede kwam men tegemoet aan de vele uit Zweden en Duitsland afkomstige lutheranen, die aan de Hoogduitse tekst waren gewend; en ten derde wilde men de Duitssprekende predikanten ertoe bewegen Nederlands te spreken.

Ook uiterlijk staat de Lutherse Bijbelvertaling van 1648 duidelijk in het teken van Maarten Luther. Een portret na de titelpagina toont de reformator en bijbelvertaler. Alle inleidingen van Luther en zijn kanttekeningen zijn opgenomen. Het gezag van Luther had ook consequenties voor de keuze van de canon. In de Lutherse Bijbelvertaling ontbreken de apocriefe boeken 3 en 4 Ezra en 3 Makkabeeën, “om dat sy van D. Luther niet en zijn vertaelt geworden”.

Typisch voor de lutherse traditie zijn de ‘Kernstellen’, de kernspreuken: belangrijke plaatsen die typografisch zijn gemarkeerd. Maarten Luther zelf had in zijn vertaling van 1545 meer dan 700 verzen als ‘Kernstellen’ gemarkeerd. In de Lutherse Bijbelvertaling van 1648 is dit aantal gegroeid tot 1600. Deze citaten waren een hulpmiddel bij de catechisatie en bij het schrijven van preken.

Na 1648 zijn er tal van heruitgaves verschenen. De door de eerste druk gewekte suggestie dat het gaat om een compleet nieuwe vertaling, wordt in latere drukken verder uitgewerkt. In een uitgave van 1702 is van Visscher een portret opgenomen en wordt zijn vertaalwerk geprezen in lofdichten van Abraham

afb. 8: Afbeelding van Maarten Luther in de Lutherse bijbelvertaling (1648)

Bogaart en Johannes Spitsius. Op een andere prent staat hij naast Luther als bijbelvertaler afgebeeld. Vanaf 1734 verschijnt de naam van Visscher als vertaler op de titelpagina, hierop gaat de bijnaam ‘Visscherbijbel’ terug. In de opeenvolgende heruitgaves werd het taalgebruik aangepast aan het eigentijdse Nederlands. In de negentiende eeuw zocht men weer naar aansluiting bij het inmiddels archaïsch-plechtig aandoende Nederlands van de Statenvertaling. De laatste druk verscheen in 1940. Al met al was de Lutherse Bijbelvertaling meer dan driehonderdvijftig jaar in gebruik, het laatst bij de Nieuw-Apostolische Kerk, die in 2006 is overgestapt op de Nieuwe Bijbelvertaling.

10 De tweede druk van de Statenvertaling (1657)

In de tekst van de Statenvertaling uit 1637 bleken nogal wat zet- en drukfouten te staan. Daarom werd in 1655 een *Register vande Verbeteringe der Druck-fauten ende Misstellinghen, die in den Eersten Druck van den Nieuw-Overgesetten Bibel gevonden worden* gepubliceerd. De inhoud hiervan is door de vrijwilligers in het Bijbeldigitaliseringsproject verwerkt en zal aan de digitale versie van de Statenvertaling 1637 worden toegevoegd. Het gaat voornamelijk (maar niet uitsluitend) om onjuiste verwijzingen naar bijbelplaatsen in de kanttekeningen.

Twee jaar later, in 1657, verscheen bij de weduwe Van Ravensteijn een complete herziene uitgave van de Statenvertaling, die gezuiverd was van een groot aantal zetfouten. Deze zgn. ‘Corrigeerbijbel’ wordt eveneens gedigitaliseerd. Daarbij is inmiddels vast komen te staan dat deze druk een zeer groot aantal veranderingen bevat die niet opgenomen zijn in het *Register vande Verbeteringe*. In de tweede druk heeft men met name geprobeerd – met meer succes dan in de eerste – om een consequente spelling aan te houden.

De internetpresentatie

De gedigitaliseerde bijbelvertalingen worden op verschillende websites gepubliceerd, die ieder hun eigen vormgeving en zoekmogelijkheden bieden:

www.biblia.net: het Nederlandstalige gedeelte van deze internationale site wordt beheerd door het Nederlands Bijbelgenootschap. Gezocht kan worden in moderne vertalingen als de Nieuwe Bijbelvertaling (NBV), de Statenvertaling (Jongbloed-editie), de NBG-vertaling 1951, de Willibrordvertaling 1995, de Groot Nieuws Bijbel 1996 en de Statenvertaling 1977. De teksten van alle vertalingen kunnen naast elkaar op het scherm worden gezet. Ook de Statenvertaling 1637 is hier raadpleegbaar (zonder de kanttekeningen), en kan enerzijds op Bijbelpassages en anderzijds op woordniveau worden doorzocht. Op termijn zal de site worden uitgebreid met de andere historische bijbelvertalingen die binnen het Bijbeldigitaliseringsproject zijn getranscribeerd.

www.bijbelsdigitaal.nl: op deze website van het Nederlands Bijbelgenootschap worden oude bijbels door middel van fotoscans van de originele drukken met de door het Bijbeldigitaliseringsproject verzorgde transcriptie toegankelijk gemaakt. Tot dusver zijn verschenen de Delftse Bijbel (1477), de Liesveltbijbel (1542), de Leuvense Bijbel (1548), de Deux-Aesbijbel (1562), de Statenvertaling (1637) en de Lutherse Bijbelvertaling (1648).

www.dbnl.nl: de digitale edities van het Bijbeldigitaliseringsproject worden ook gepubliceerd op de site van de Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren. Hier wordt o.a. de mogelijkheid geboden woorden binnen geselecteerde teksten te zoeken.

www.inl.nl: ook op de site van het Instituut voor Nederlandse Lexicologie, dat als 'Schatkamer van de Nederlandse taal' het Bijbeldigitaliseringsproject ondersteunt, zijn enkele digitale bijbeluitgaven gepubliceerd.

<http://easy.dans.knaw.nl/dms>: DANS (Data Archiving and Networking Systems) is een instituut van de KNAW en NWO dat voor de opslag en blijvende toegankelijkheid van onderzoeksgegevens in de alfa- en gammawetenschappen zorgt. Op de website van DANS worden alle door het Bijbeldigitaliseringsproject verzorgde edities (ook van andere teksten dan bijbels) als Word-bestanden gearchiveerd.

Het digitale formaat heeft als voordeel dat resterende foutjes in de transcriptie door nieuwe releases betrekkelijk eenvoudig te corrigeren zijn. Hierbij kan ook de feedback van de gebruiker interactief worden verwerkt, een pluspunt dat hoogleraar editiewetenschap Annemieke Kets-Vree (2007) als een bijzondere mogelijkheid van digitaal gepubliceerde edities noemt.

Perspectieven: verrijking, uitbreiding, onderzoek

Als het Bijbeldigitaliseringsproject in 2012 is voltooid, zullen de tien hierboven genoemde bijbelvertalingen als evenzovele edities voor onderzoek toegankelijk zijn. In het vervolgartikel zal worden ingegaan op de onderzoeksperspectieven die hiermee worden geopend. Hier staan we kort stil bij mogelijke verrijking van de bestanden en bij de mogelijkheden die voortzetting van het digitaliseren van oude drukken in teamverband met zich mee brengt.

Momenteel worden de bijbelvertalingen nog als individuele edities gepubliceerd die niet aan elkaar zijn gekoppeld. Die keuze is te verdedigen omdat de bijbels nogal van elkaar kunnen verschillen: ze hebben niet allemaal hetzelfde bestand aan boeken, en ook de volgorde kan afwijken. Niet uniform zijn ook de versnummering (die voor 1556 bovendien ontbreekt) en de hoofdstukindeling. Binnen de hoofdstukken kan bovendien sprake zijn van variante tekstredacties. Om parallele plaatsen snel naast elkaar te kunnen plaatsen en op grotere schaal kwantitatief gericht onderzoek te kunnen uitvoeren is het gewenst dat de bijbelteksten in een samenhangende database worden geplaatst waarin zoveel

mogelijk sprake is van een uniforme hoofdstukindeling en versnummering. Te dien einde is door de vrijwilligers bij alle bijbels waarin versnummering ontbreekt, een nummering toegevoegd op basis van een latere druk mét nummering of op basis van de grondtekst waarop de bijbelvertaling was gefundeerd. Het met elkaar kunnen vergelijken van bijbelpassages uit verschillende oude bijbels is zowel voor taalkundig als voor theologisch onderzoek van groot belang, en zal leiden tot veel nieuwe conclusies over de schatplichtigheid van bijbelvertalingen aan elkaar, zowel in taalkundig als in theologisch opzicht.

Het thans opgebouwde tekstcorpus kan voorts met behulp van computerprogramma's van grammaticale en lexicale labels worden voorzien. Dat betekent dat bij iedere woordvorm wordt genoteerd wat de woordsoort is en van welk grondwoord deze vorm is afgeleid. Door een dergelijke verrijking kan bijv. de woordfrequentie gemakkelijker worden onderzocht (doordat in de labels wordt geabstraheerd van buiging- en spellingvariatie) en kunnen syntactische structuren worden geïnventariseerd.

Het bijbelcorpus bestaat uit ongeveer 15 miljoen woorden. De bronteksten zijn gezet in het Frakturschrift. De wetenschappelijke bibliotheken in Nederland hebben grootschalige plannen voor het digitaliseren van Nederlandstalige teksten, die automatisch doorzoekbaar gemaakt zullen worden door middel van OCR. Daarbij vormen teksten in Gotisch schrift vooralsnog een onopgelost probleem: hier is nog weinig ervaring mee opgedaan, zodat er nog geen gebruik gemaakt kan worden van het zelflerend vermogen van de gebruikte OCR-programma's. Het thans opgebouwde immense bijbelcorpus is zeer geschikt om als testcase te gaan dienen.

Het door het Bijbeldigitaliseringsproject opgebouwde corpus omvat de tien belangrijkste bijbelvertalingen van de periode 1477–1657, biedt daardoor al een schat aan gegevens, maar is op termijn voor uitbreiding vatbaar. Alleen al in de periode 1522–1545 zijn tachtig Nederlandse bijbedrukken verschenen. Ook in latere herdrukken en heruitgaves zijn vaak interessante talige verschuivingen te constateren.

De formule van filologisch vrijwilligerswerk in teamverband lijkt in ieder geval tot resultaten te leiden. De werkzaamheden van het Bijbeldigitaliseringsproject zijn sinds februari 2009 ondergebracht in de Stichting Vrijwilligersnetwerk Nederlandse Taal (SVNT), die de brede doelstelling heeft informatie in en/of over de Nederlandse taal in heden en verleden en Nederlandstalig erfgoed voor iedereen beschikbaar en toegankelijk te maken, bij voorkeur digitaal en interactief, en hierbij ook kansen aan mensen te geven om vrijwillig aan projecten mee te werken die zij maatschappelijk, cultureel en/of wetenschappelijk van belang achten.

In dit kader zijn inmiddels ook andere klussen aangevat. Een apart project vormt de Friese Bijbelvertaling van dr. G.A. Wumkes uit 1943, waarvan de gedigitaliseerde versie te vinden is op de website van de Digitale Historische Bibliotheek Friesland (www.wumkes.nl) en op de website www.biblia.net. Ook de *Bibel, út de oarspronklike talen op 'e nij yn it Frysk oerset* (1978) is door de vrijwilligers voor de website www.biblia.net geschikt gemaakt.

Voorts zijn op de website van de dbnl digitale edities geplaatst van vijf kerkboeken met psalmberijmingen en christelijke basisteksten voor de liturgie: De Psalmen van Petrus Dathenus (1566), van Van Haecht (1583), van Marnix van St. Aldegonde (1591), van Johan de Brune (1644) en de zgn. Statenberijming (1773).³ Deze vormen een goede aanvulling op het Bijbeldigitaliseringsproject in engere zin.

Eveneens op de dbnl-site zijn digitale edities geplaatst van Johan de Brunnes spreekwoordenverzameling *Nieuwe Wyn in Oude Le'er-Zacken* (1636), het Engels-Nederlandse woordenboek van Hendrick Hexham (1648) en de *Handleiding tot de kennis van onze vaderlandsche spreekwoorden en spreekwoordelijke zegswijzen, bijzonder aan de scheepvaart en het scheepsleven, het dierenrijk en het landleven ontleend* van J.P. Sprenger van Eyk (1844).

In voorbereiding zijn twee werken van de achttiende-eeuwse taalliefhebber Carolus Tuinman: *De oorsprong en uitlegging van dagelijks gebruikte Nederduitsche spreekwoorden* (1726–1727) en de taalhistorische beschouwing *Oud en Nieuw, Of Vergelyking der oude en nieuwe Nederduitsche Taal en vorming en spreekwyzen* (1722), daarnaast van Salomon van Rusting de *Barbarologia* (1733) en van Noel Chomel het *Huishoudelyk woordenboek* (1743). Tot slot verrichten de vrijwilligers momenteel correctiewerk ten behoeve van een etymologiewebsite die half november gelanceerd wordt en waarop bij de eerste release 18 etymologische woordenboeken van het Nederlands doorzoekbaar zijn gemaakt.

Terug naar de tien gedigitaliseerde Nederlandstalige bijbelvertalingen: in de volgende aflevering van dit artikel zal uitvoerig worden ingegaan op de onderzoeksmogelijkheden die door het corpus worden geboden. Hierin gaat het onder meer om de volgende vragen: welke verschuivingen zien we tussen 1477 en 1637 optreden in de tale Kanaäns? Is via de luthers getinte bijbelvertalingen die aan de Statenvertaling voorafgaan, lexicale invloed van het Duits op het Nederlands aantoonbaar? Hoe groot is de invloed van de Statenvertaling op de Nederlandse standaardtaal werkelijk?

Literatuur

Bakker 2010 – Sybe Bakker, *Van U komt, Heer, het loflied dat ik zing. Vier eeuwen psalmen zingen in de Lage Landen gespiegeld in vijf liedbundels, Petrus Datheen (1566), Willem van Haecht (1583), Philips van Marnix van*

3. Deze vijf kerkboeken worden in een literair-historisch, hymnologisch en liturgisch-historisch kader geplaatst door Bakker (2010).

- St. Aldegonde (1591), Johan de Brune (1644), de Statenberijming (1773). Groningen 2010.
- Berg 2006 – Anne Jaap van den Berg, *Vertaald verleden. Beknopte geschiedenis van het bijbelvertalen in Nederland*. 2^e herziene en uitgebreide druk. Heerenveen 2006.
- Berg en Thijs 2010 – Anne Jaap van den Berg en Boukje Thijs, *Uitgelezen. Bijbels en prentbijbels uit de vroegmoderne tijd*. Heerenveen 2010.
- Bruin 1993 – C.C. de Bruin, F.G.M. Broeyer (1993), *De Statenbijbel en zijn voorgangers. Nederlandse bijbelvertalingen vanaf de Reformatie tot 1637*. Bewerkt door F.G.M. Broeyer. Haarlem/Brussel 1993.
- Crystal 2010 – David Crystal, *Begat, The King James Bible and the English Language*. Oxford 2010.
- Hollander 1997 – A.A. den Hollander, *De Nederlandse bijbelvertalingen 1522–1545. Dutch translations of the Bible 1522–1545 with 166 illustrations*. Nieuwkoop 1997.
- Hollander 2003 – August den Hollander, *Verboden bijbels. Bijbelcensuur in de Nederlanden in de eerste helft van de zestiende eeuw*. Amsterdam 2003.
- Jaakke en Tuinstra 1990 – A.W.G. Jaakke en E.W. Tuinstra (1990) (red.), *Om een verstaanbare bijbel, Nederlandse bijbelvertalingen na de Statenbijbel*. Haarlem/Brussel 1990.
- Kets-Vree 2008 – Annemarie Kets-Vree, *Oude bronnen, nieuwe vragen. Ontwikkelingen in de editiewetenschap*. Amsterdam 2008.
- Long 1743 – Isaac le Long, *Boek-Zaal der Nederduitsche Bybels*. Tweede uitgave. Hoorn 1743.
- Pettegree 1992 – Andrew Pettegree, *Emden and the Dutch Revolt, Exile and the Development of Reformed Protestantism*. Oxford 1992.
- Poortman 1983 – Wilco C. Poortman, *Boekzaal van de Nederlandse Bijbels*. 's-Gravenhage 1983.
- Schoonheim en Van der Sijs 2009 – Tanneke Schoonheim en Nicoline van der Sijs, “De tale Kanaäns in beweging. Een inventarisatie van het taalgebruik in de Delftse bijbel (1477) en de Statenvertaling (1637)”, in: *Woorden wisselen, Voor Ariane van Santen bij haar afscheid van de Leidse universiteit*. Leiden 2009, 313–327.
- Sijs 2003 – Nicoline van der Sijs (red.), *Leeg en ijdel. De invloed van de bijbel op het Nederlands*. Den Haag 2003.
- Sijs 2004 – Nicoline van der, *Taal als mensenwerk: het ontstaan van het ABN*. Den Haag 2004.
- Vries 2007 – Jan W. De Vries, “De bijbel in de Nederlandse taal”, in: *Neerlandistiek in contrast. Handelingen Zestiende Colloquium Neerlandicum*. Amsterdam 2007, 595–604.
- Wolf 1996 – Herbert Wolf (red.), *Luthers Deutsch : sprachliche Leistung und Wirkung*. Frankfurt a.M. 1996.

Potgieters poetica

Een analyse van zijn gedichtencyclus *De nalatenschap van den landjonker* (1835)

Julian Kohtz

Als er ergens geen gebrek aan was in de negentiende eeuw in Nederland, dan waren het dichters. Ook wie geen expert is op het gebied van de Nederlandse letterkunde zal, denkend aan de negentiende eeuw, waarschijnlijk meteen prominente namen als Willem Bilderdijk of Hendrik Tollens te binnen schieten. Ook Everhardus Johannes Potgieter (1808–1875) is voor velen een bekende naam, zij het niet in de eerste plaats als dichter. Als deze naam überhaupt iets oproept, dan waarschijnlijk eerder zijn roem als soms genadeloze literatuurcriticus dan als dichter. Maar Potgieter heeft zelf ook een opmerkelijke lyrische productie voortgebracht, die meer aandacht verdient dan hij tot nu toe gekregen heeft.

Daarom zal in dit artikel zijn gedichtencyclus, *De nalatenschap van den landjonker* uit het jaar 1835, centraal staan. Na een kort overzicht van het literaire leven in Nederland tijdens de negentiende eeuw volgt een analyse van de literaire en poëtische opvattingen van Potgieter. Er wordt nader op de genoemde cyclus ingegaan en er wordt aangetoond dat Potgieters poetica duidelijke tegenstrijdigheden vertoonde en misschien zelfs minder homogeen was dan door hem zelf gewenst. Dit inzicht zou ons uiteindelijk kunnen helpen om de vraag te beantwoorden waarom hij tot en met vandaag de dag zo'n moeilijk grijpbare figuur voor de letterkunde gebleven is.

Literatuuropvattingen en poëtische stromingen in het Nederland van de negentiende eeuw

De negentiende eeuw in Nederland was in literair opzicht een eeuw van ontwikkeling. (Grüttemeier/Leuker 2006, 154) Er waren twee belangrijke negentiende-eeuwse literaire stromingen: de huiselijke poëzie, thematisch gekenmerkt door “de vereniging van de negentiende-eeuwse trits huiselijkheid, godsdienstigheid en vaderlandsliefde”. (Mathijssen 1993, 428) In dit kader kwamen gelegenheids-gedichten tot stand, met meestal familiale onderwerpen, zoals geboorte, bruiloft of dood. (Grüttemeier/Leuker 2006, 151) Bijzonder kenmerkend was de eenvoud van deze gedichten qua taal en vorm, die door de aanhangers van dit genre als nationaal cultureel bezit geprezen werd. Volgens hen was dit soort poëzie een middel om de lezers morele inzichten bij te brengen en hen in de

juiste maatschappelijke richting te sturen. Als men de huiselijke dichters volgens de theorieën van Abrams wil categoriseren, zou men van een mimetisch-pragmatische houding kunnen spreken.¹ Dat wil zeggen dat voor deze dichters de boodschap aan de lezer duidelijk op de voorgrond stond. Hier is sprake van mimesis, omdat huiselijke poëzie van nature een afspiegeling van de werkelijkheid is en daarom de relatie tussen tekst en werkelijkheid een belangrijke rol speelt. Ze is pragmatisch op grond van haar moraliserend karakter. De huiselijke poëzie diende nuttig en instructief te zijn voor de maatschappij, en dus kunnen we ook spreken van “utilitaire poëzie”. (Mathijssen 1993, 428)

In de loop van de negentiende eeuw keerde men zich echter steeds meer af van dit soort poëzie en sloeg men een andere, tegengestelde weg in. Zo ontwikkelde zich de tweede belangrijke literaire stroming van de negentiende eeuw, onder meer vertegenwoordigd door Willem Bilderdijk. Voor hem en de overige aanhangers van deze poëzieopvatting stond het gevoel centraal, dat als een dichterlijke gave werd beschouwd, die geenszins door iedereen werd beheerst. Volgens hen bleef het echte dichters voorbehouden om hun gevoelens adequaat te verwoorden en op die manier poëzie te scheppen. Die poëzie diende echter geen bepaald doel behalve het afbeelden van de gevoelswereld van de dichter.² Vandaar wordt deze literatuuropvatting door Abrams ook expressief genoemd, omdat het hier enkel en alleen om de relatie tussen tekst en auteur gaat.

Behalve deze twee fundamenteel van elkaar verschillende literaturopvattingen waren er nog een drietal poëtische stromingen, die de literaire negentiende eeuw bijzonder kenmerkten. Al voor het jaar 1800 ontstond de empiristische poëtica, die het gevoel als basis van kennis beschouwde. Na 1800 vond een overgang naar de zogenaamde ‘common-sense-poetica’ plaats, die voor een harmonisch samenspel van gevoel en verstand pleitte en zowel eenvoud als diepgang in de dichtkunst vereiste. Daarenboven ontwikkelde zich gelijktijdig een idealistische poetica, die naast het gevoel ook de verbeeldingskracht een belangrijke rol toekende. Een voorbeeld van laatstgenoemde poetica is Bilderdijks expressieve literaturopvatting, terwijl de huiselijke poëzie de ‘common-sense-poetica’ vertegenwoordigt. Al blijken deze poetica’s nog zo van elkaar te verschillen, toch hebben ze een gemeenschappelijk kenmerk: het gevoel moet in ieder geval authentiek zijn.³ Gezien het feit dat het gevoel in de negentiende eeuw in veel poëzie-opvattingen een min of meer grote rol speelde, wekt het geen verbazing dat ook Potgieter hier een eigen mening over had.

1. Cf. M. H. Abrams 1978, 19–36.

2. Zie hierover Mathijssen (1993).

3. Over de empiristische en ‘common-sense poetica’ zie Grüttemeier/Leuker 2006, 154–156.

Potgieters opvattingen over contemporaine en vroegere literatuur

Potgieter eenduidig bij een bepaalde literaire stroming plaatsen, is geenszins makkelijk. Meer dan een keer is het al door een bekend literatuurwetenschapper geprobeerd, maar toch mag men beweren dat het nooit echt gelukt is. Dit constateert ook G. J. Johannes in zijn hoofdstuk over Potgieter in *Geduchte verbeeldingskracht!*. Daarin betwijfelt Johannes een uitspraak van Albert Verwey, die stelt dat Potgieter een belichaming van de "Europeesche Romantiek in Nederland" geweest zou zijn. (Johannes 1992, 249) In datzelfde hoofdstuk toont Johannes zich evenmin tevreden met de manier waarop Knuvelde in zijn *Handboek*⁴ Potgieter typeert. Knuvelde laat hem namelijk al in 1834 "afscheid van de romantische droom- en verbeeldingswereld" nemen. Hoewel Knuvelde niet ontkent dat men Potgieter niet zomaar een romanticus kan noemen, merkt Johannes op: "Hij is niet de enige die daar moeite mee heeft, maar die het toch doet." (Johannes 1992, 249) Bovendien wordt Potgieter ook in *Twee eeuwen literatuurgeschiedenis*⁵ zowel onder de noemer "Romantiek in de Nederlandse letterkunde (1830-1840)" als onder "Realisme in de Nederlandse letterkunde (1840-1880)" vermeld. Met Johannes' conclusie dat Potgieter voor de literatuurgeschiedenis een moeilijk grijpbare figuur gebleven is, kan men het dus zonder meer eens zijn.

Het lijkt interessant om Potgieters positie met behulp van zijn recensies nader te onderzoeken om op die manier beter te begrijpen waar hij voor stond en wat hij beslist afkeurde. Potgieter recenseerde gedurende vele jaren als redacteur van *De Gids*.

Tijdens de beginjaren van *De Gids* had hij soms nog lovende woorden over voor de huiselijke dichtkunst van bijvoorbeeld Hendrik Tollens (Aerts 1997, 84), maar later werd steeds duidelijker dat hij andere onderwerpen geschikter achtte om de maatschappij in de – naar zijn mening – juiste richting te sturen. Dit gold in het bijzonder voor het tijdperk van de Gouden Eeuw. Deze voor Nederland zo roemrijke tijd beschouwde Potgieter als een voorbeeld voor zijn tijdgenoten. Daarom is het ook niet verwonderlijk dat hij zich in zijn recensies herhaaldelijk met onverholen bewondering uitsprak over negentiende-eeuwse werken die deze periode als onderwerp hadden. Zo schreef hij in een recensie over de tijdzang *1648 en 1848* van Da Costa: "Er is iets zo gelukkigs in de keuze van dit onderwerp [...] dat we niet aarzelen, haar benijdenswaardig te noemen." (Johannes 1992, 252)

In tegenstelling tot de meeste letterkundigen van zijn tijd constateerde Potgieter bij de toenmalige dichters namelijk een "verstandige, opgeruimde, kloeke

4. P. G. M. Knuvelde, *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandse letterkunde III*. Den Bosch 1973⁵.

5. G. J. van Bork en N. Laan (red.), *Twee eeuwen literatuurgeschiedenis. Poëtische opvattingen in de Nederlandse literatuur*. Groningen 1986.

levensbeschouwing, die wij ongaarne in de schriften onzes tijds missen" (Smit 1983, 122), wat gedeeltelijk zelfs leidde tot imitatie van bijvoorbeeld P. C. Hooft in Potgieters eigen werk. (Oosterholt 2001, 363)

Tegelijkertijd verweet Potgieter de negentiende-eeuwse literatuur vaak stilstand en een gebrek aan nieuwe ideeën, omdat het zuiver afbeelden van de realiteit – wat vooral de huiselijke dichters vaak deden – voor hem geen artistieke kwaliteit bezat. Het bekendste voorbeeld voor zijn afkeer van deze manier van schrijven is waarschijnlijk zijn recensie van Nicolaas Beets' *Camera Obscura*, waarin hij de geschetste levensbeschouwing "bekrompen" noemt en waarvan volgens hem "het enig doel gelukkig dommelen lijkt". (Mathijssen 1998, 90-91)

Ook de een tijdlang zo populaire Byronvertalingen en -navolgingen bekritiseerde hij in *De Gids*: volgens hem was er geen behoefte meer aan "de sombere, onware levensbeschouwing, de levensmoeheid, negativiteit en innerlijke onvrede", en hoewel hij Byrons "onafhankelijk oordeel [en] zijn blakende vrijheidszucht" waardeerde, voelde hij toch dat "zijn twijfelzucht, ongeloof en spotternij [...] voorbij [behoorden] te zijn". (Smit 1993, 121)

Het is dus niet voor niets dat Potgieter "beroemd en berucht om zijn literaire kritieken" (Streng 1989, 217) was, in scherpe tegenstelling tot zijn lyrische output. Mogelijkerwijs toonde Potgieter daarom ook een steeds groter wordende aandacht voor het proza. Hij leek er zich immers wel van bewust te zijn dat hij "in een overgangstijdperk" leefde en eiste "dat de literatuur zich verbindt met het leven van de eigen tijd omdat literatuur anders geen invloed kan uitoefenen". Blijkbaar achtte hij het proza voor deze taak gedeeltelijk geschikter dan de poëzie. Het feit dat hij klaagde dat de meeste poëzie van de eigen tijd niet aan deze eis voldeed past uiteraard goed bij zijn opvatting over bijvoorbeeld huiselijke dichtkunst. (Streng 1989, 218-219)

Ongeveer uit dezelfde tijd stamt ook zijn bekendste werk *Jan, Jannetje en hun jongste kind*, een sterk moraliserend allegorisch prozastuk waarin hij opnieuw een geestelijke terugkeer naar de zeventiende eeuw eiste, omdat het volk in zijn ogen aan "mentale verslapping" leed. (Aerts 1997, 114) Remieg Aerts vat Potgieters enorme appreciatie voor de Gouden Eeuw als volgt samen:

Wat Potgieter in de [...] zeventiende eeuw bovenal zocht was het inspirerende voorbeeld, ten eerste van een mentaliteit en ten tweede van een model-burgermaatschappij – een maatschappij gevormd door ondernemende, nijvere, vrome, praktische, bij de publieke zaak betrokken, zichzelf besturende, trotse, onafhankelijke, belangstellende en kunstlievende burgers. (Aerts 1997, 114)

Hoe pragmatisch deze aanpak met betrekking tot het proza ook mag lijken, Potgieter was niet iemand die zich volledig aan de wereld van de poëzie wilde onttrekken, alhoewel hij dit eerder eens had beweerd. (Smit 1983, 80) Wat hij wel wilde was een minder persoonlijke, objectievere toon, die hij bij dichters als Bilderdijk, Tollens en Byron niet kon terugvinden. Deze beschuldigde hij ervan "dat ze hun gevoelens maar op het papier gooiden zonder zich daarbij af te vragen of het publiek er een boodschap aan had". (Oosterholt 2003, 100)

Waarom een schrijver volgens Potgieter moest voldoen om dit doel te bereiken, formuleerde hij op een manier die nauwelijks tot de bovengenoemde poëtische stromingen kan worden gerekend. Hierbij spelen, zoals door G. J. Johannes beschreven, de begrippen 'idealiserend' en 'objectiviteit' een belangrijke rol. Potgieter nam het standpunt in dat ware kunst pas tot stand kon komen als ze

[...] niet een getrouwe afspiegeling van de werkelijkheid [is], maar juist een weergave die boven de toevalligheden van de werkelijkheid uitstijgt en een meer algemeen niveau bereikt. [...] De idealiserende "schildering" vormt dus een uiting van individualiteit. Maar de werking van die individualiteit bestaat juist hierin, dat men de indrukken losmaakt van het zuiver persoonlijke en subjectieve, het plaats- en tijdgebundene, zodat ze op het plan van het meer algemeen-menselijke worden gebracht. (Johannes 1992, 256)

Hierbij was voor Potgieter bovendien nog het begrip van de verbeelding van betekenis omdat hij herhaaldelijk sprak van een "gelukkige vereniging van gevoel en verbeelding, welke den waarachtigen dichter kenschetst". (Johannes 1992, 262) Tegelijkertijd wees hij er echter meerdere keren op dat de verbeelding zich geenszins meester mocht maken van de dichter. Ze moest worden "beteugeld", omdat ze anders tot "waan" zou kunnen leiden. (Johannes 1992, 257)

Verbeelding is hier dus niet van dezelfde aard als in Bilderdijs expressieve definitie van het gevoel dat alles stuurt en zo uiteindelijk tot volmaakte dichtkunst leidt. Veeleer fungeert verbeelding voor Potgieter als aanvulling van een "hechte basis van kennis" waarover de schrijver al dient te beschikken en "waarop ze zich dient te baseren". (Johannes 1992, 258) Blijkbaar gold dit in gelijke mate voor zowel proza als poëzie.

Het zou te eenvoudig zijn om nu te beweren dat men Potgieters literatuuropvatting in een zin kan samenvatten, maar in dit complexe samenspel van factoren is de kern terug te vinden: de verbeelding, een bepaalde mate van kennis van de realiteit en het gevoel moesten samenwerken om de (dichterlijke) productie op een hoger niveau te tillen. Door deze idealisering van de werkelijkheid zag Potgieter zijn behoefte aan moralisering ten overstaan van zijn tijdgenoten blijkbaar het beste verwezenlijkt.

Of dit principe ook op al zijn eigen gedichten van toepassing is, zal aan de hand van zijn gedichtencyclus *De nalatenschap van den landjonker* uit 1835 nader onderzocht worden.

De nalatenschap van den landjonker

Potgieters gedichtencyclus *De nalatenschap van den landjonker* verscheen voor het eerst in 1835 in het tijdschrift *De Muzen*, waarvan Potgieter net als van *De Gids* medeoprichter was. (Oosterholt 2003, 125) De cyclus omvat zes gedichten, voorafgegaan door een proza-achtige inleiding, waarin een verzonnen familielid van de naamgevende landjonker en diens dichterlijke gaven bericht. Uiteraard

is ook deze niet lang tevoren overleden landjonker evenmin een reël bestaand mens geweest, maar veeleer een alter-ego van Potgieter.

De oom van de landjonker vertelt dus hoe enthousiast er op de werken van zijn neef werd gereageerd, en dat hij daarom besloten heeft om ze voor een groter publiek toegankelijk te maken. Gedeeltelijk vertoont de oom al trekken van Potgieter zelf, zoals Oosterholt treffend opmerkt. (Oosterholt 2003, 125) Zijn zijdelingse aanval op de contemporaine mode “dat men in [zijn] tijd minder op de verzen dan op de maker [lette]” mag misschien al als een verborgen kritiek op expressief werkende dichters gezien worden. (Potgieter 2003, 67)

Bij de eerste aanblik van de gedichten is het al moeilijk om ze met de vooraf geschetste literatuuropvatting van Potgieter in verband te brengen. De titel van het vierde gedicht, *IV Kalmte. Aan Mathilde*, bevat meteen een element dat hij later als criticus bekritisieren zou, namelijk de opdracht “aan”. In een van zijn recensies schreef hij immers afkeurend over “al de *Aan's* en *Op's*, waarover geene Muze peet was” (Aerts 1997, 85), blijkbaar onverschillig tegenover of zich onbewust van het feit dat hij deze methode wel eens zelf gebruikte. Ook de overige titels lijken geenszins bij een bijzonder nuchtere en bezonken dichter te passen, voor zover men zoiets überhaupt over een dichter kan zeggen.

In de onderhavige gedichten is het onderwerp keer op keer liefde, behalve in het laatste gedicht *VI Vroeg sterven. Herfstmijmering*. Hier blijkt ook al uit de titel dat we eerder met een melancholisch gestemde dichter te maken hebben. Dit gedicht speelt bovendien ook buiten het kader van deze gedichtencyclus een beduidende rol voor Potgieters dichterlijke loopbaan, waarop later nog ingegaan wordt.

Uiteraard komen wij iedere keer de figuur van de landjonker als lyrisch ik tegen, ook al moet men zich ervan bewust zijn dat de inleiding pas na de gedichten geschreven werd en de gedichten achteraf hierop toegepast werden. (Smit 1983, 264–265)

De landjonker wekt dikwijls een niet al te vrolijke indruk. Zowel *II Verloren scheden* als *III Minnenijd* en ook het reeds vermelde *IV Kalmte. Aan Mathilde* hebben een onbeantwoorde liefde als onderwerp, terwijl in *I Verklaring* nog de hoop op een gelukkige liefdesrelatie tot uitdrukking komt.

Het laatstgenoemde gedicht is tegelijk ook het kortste van de hele cyclus en de eerste twee regels verduidelijken met de apostrofe “En mag ik u geen engel noemen, o maagd, met lokken zwart als git?” (Potgieter 2003, 71) onmiddellijk dat het aan de minnares van de dichter gericht is. Het gebruik van metaforen in de eerste strofe:

Noch verse sneeuw noch leliebloemen
 zijn als uw boezem zacht en wit;
 als zonneglans op lenterozen
 straalt me op uw wang een glimlach toe, [...]”⁶

6. Uit het gedicht “I Verklaring”, Potgieter 2003, 71.

roept ontegenzeggelijk een romantisch beeld op, en ook de tweede strofe vertoont opmerkelijk duidelijke romantische motieven: “Mijn boot ligt op de waterspiegel, mijn hut in ’t eenzaam beukenwoud, [...]”.⁷ Tot nu toe geen spoor van het objectieve, generaliserende mensbeeld, wat voor iedereen een mogelijkheid tot identificatie biedt. Niets anders dan een zuivere persoonlijke ervarings- en gevoelswereld schetst Potgieter hier.

Het derde gedicht, *III Minnenijd*, is weliswaar even dweperig als zijn voorgangers, maar het wordt al snel duidelijk dat het om een van de primitiefste gevoelens van de mens gaat, met name jaloezie: “Voelde gij uw bloed niet jagen, toen een ander haar dorst vragen tot den ongestuime wals, [...]”.⁸

Al mag de reden voor dit gedicht persoonlijk zijn, de dichter formuleert het op een manier die hier merkbaar aan ontstijgt. Door middel van een reeks retorische vragen en het feit dat het gedicht doorlopend onpersoonlijk blijft, wordt hier inderdaad bereikt dat de lezer zich betrokken kan voelen – niet in de laatste plaats vanwege de directe aanspraak door het lyrisch ik. In ieder geval is jaloezie een onderwerp dat waarschijnlijk elke lezer raakt en daarom mag *III Minnenijd*, tenminste met betrekking tot Potgieters doel, zijnde een objectivering bereiken “van de in aanleg persoonlijke inhoud wel degelijk als geslaagd gelden.” (Oosterholt 2003, 100) Zo concludeert Oosterholt ook terecht: “In de ‘Nalatenschap’ zijn de gevoelens al wel geobjectiveerd, maar van het burgerlijk-nationale engagement, dat Potgieter als criticus eiste van de contemporaine dichter, is nog weinig te merken.” (Oosterholt 2003, 102)

Inderdaad lijken andere zaken voorlopig nog belangrijker te zijn voor de jonge Potgieter. In *IV Kalmte. Aan Mathilde* treft men een lyrisch ik aan dat klaarblijkelijk met zijn maatschappelijke positie aan het worstelen is:

Wel mij, dat ik u niet eer heb gezien,
daar ik u, zelfs in de morgen van ’t leven,
rang noch vermogen, u waardig, kon geven,
niets dan een minnende borst u kon biên; [...].⁹

Volgens de overlevering zei Potgieter kort voor zijn dood bij de aanblik van zijn portret: “Toch maar een burgerman”. (Mathijssen 1998, 83) Met het oog op zijn burgerlijke afkomst en het feit dat hij in tegenstelling tot de meeste andere dichters uit zijn tijd niet op een verleden als student kon terugblikken (Aerts 1997, 44), is het niet onwaarschijnlijk dat dit onderwerp hem meer dan eens bezighield. Uitgaand van deze veronderstelling ligt het voor de hand dat de figuur van de landjonker een autobiografisch trekje heeft, wat Potgieters biograaf Jacob Smit reeds vermoedde. Oosterholt schrijft hierover:

Potgieters keuze voor een vrijgezellenstaat, of die nu wel of niet uit economische motieven voortkwam, kreeg in de ‘landjonker’-poëzie een dichtelijke vertaling: een onbestemde speling van het noodlot (Byron is hier

7. Ibidem.

8. Uit het gedicht “III Minnenijd”, Potgieter 2003, 73.

9. Potgieter 2003, 75.

niet ver) dwingt de 'landjonker' ertoe om zijn geliefde over te laten aan een ander [...]. (Oosterholt 2003, 103)

De verwijzing naar Byron gebeurt hier zeker niet ten onrechte, maar wekt des te meer verbazing als men denkt aan Potgieters latere afschuw van deze dichter. Toen was hiervan nog niets te zien, integendeel. Zo werd Potgieter bij het schrijven van het gedicht *VI Vroeg Sterven. Herfstmijmering* blijkbaar zelfs door Byron in hoogsteigen persoon geïnspireerd. Smit beschrijft hoe dit verliep:

Hij schreef aan Drost dat hij van de poëzie afscheid wilde nemen met een gedicht 'Vroeg Sterven', en citeerde er enkele passages uit Byrons *Stanzas for Music* bij, [...] het gedicht ontstond, en wel duidelijk onder invloed van Byrons 'Farewell to the Muse' [...]. (Smit 1983, 80)

Dit proces vormt zeker een belangrijk keerpunt in Potgieters scheppingsperiode, ook al "was [er] natuurlijk geen afscheid." (Smit 1983, 83) Toch gebruikte hij toen nog zonder zich te schamen Byrons beeldspraak van de „Sonderlingen und Rebellen [...], die sich aus der Gesellschaft ausgestoßen wähten und an ihrem Weltschmerz zugrunde zu gehen drohten.“ (Grüttemeier/Leuker 2006, 158) Hierop duidt uiteraard al de titel, maar ook enkele passages uit het gedicht zelf verwijzen hiernaar:

[...] de borst verkrimpt van zorgen [...]
smeek ik, [...]
of ik ook zo rusten mocht!
't Veld is arm aan bloem en lover:
armer is mijn ziel aan vreugd!
[...] Zie, in telkens nauwer kringen
vliegt de zwaluw om me heen,
't arme dier is ook alleen!
Beide zijn wij vreemdelingen,
zij in 't noorden, ik beneên,
beide hebben 't langst geleên.¹⁰

Dat Potgieter hier van plan was het dichtende gedeelte van hem te laten sterven kan eigenlijk niet duidelijker. Achteraf bekeken lijkt echter juist dit gedicht welhaast profetisch als men let op de redenen voor deze afscheidszang. In het gedicht klaagt het lyrisch ik er namelijk over dat hij met zijn dichtkunst sowieso niet beroemd zal worden en dat daarom ook niemand hem herdenken zal ("[...] want geen krans van zonnestralen schittert om uw naneefs lier [...]"¹¹). In zo'n dramatische omvang heeft Potgieter dit lot natuurlijk niet moeten ondergaan, maar het valt toch niet te ontkennen dat hij nooit zoveel roem zou verwerven

10. Potgieter 2003, 77–78.

11. Potgieter 2003, 78.

als andere dichters uit de negentiende eeuw. Daarenboven staat hij heden ten dage zeker ook niet voornamelijk om zijn gedichten bekend (Oosterholt 2001, 358), dus is een autobiografische benaderingswijze hier misschien niet verkeerd, ook al is die door Potgieter waarschijnlijk niet eens geïmpliceerd.

Een bijzondere positie binnen de cyclus neemt ook nog het gedicht V “*Daar wacht ik u*” in. Smit constateert dat eigenlijk alle ‘landjonker’-gedichten vrij zwak zijn, behalve het laatstgenoemde. Hij gaat zelfs zo ver om te beweren dat “ze [...] hun belang dan ook vrijwel uitsluitend aan de omstandigheid [danken] dat Potgieter, geïnspireerd door hun stof, veertig jaar later onder dezelfde titel zijn beste poëzie schreef”. (Smit 1981, 81)

Inderdaad heeft Potgieter enkele jaren voor zijn dood het beeld van de dichtende landjonker nog eens laten heropleven, ook al met een wat andere aanpak. Terwijl de fictieve inleiding van de eerste cyclus en daarmee ook het ‘landjonker’-scenario pas ontstonden nadat de gedichten al geschreven waren, begon Potgieter de tweede veel omvangrijkere cyclus al met het idee van de vroeg overleden landjonker die zijn gedichten nalaat voor latere generaties. De afsluiting van deze tweede cyclus vormt het zeer uitvoerige *Gedroomd Paardrijden*, dat opnieuw de vrij romantische verbeelding van “de paardrijdende jonker” als onderwerp heeft, net zoals V “*Daar wacht ik u*”. (Smit 1983, 81–82).

Een vergelijking tussen de twee ‘landjonker’-bundels ligt echter niet noodzakelijk voor de hand, omdat beide cycli niet veel meer met elkaar gemeen hebben, afgezien van het thema. Vorm en omvang verschillen zo duidelijk dat een aanzienlijk deel van de tweede ‘landjonker’-cyclus eerder op een verhaal lijkt dan op een dichtbundel. Dit past op zijn beurt weer vrij goed bij de reeds vermelde aandacht voor het proza die Potgieter in de loop der jaren begon te vertonen en die zeker in verband staat met zijn behoefte aan objectivering, wat uiteraard ook mogelijk was “door een verhaal te vertellen”. (Oosterholt 2003, 100)

Conclusie

“Potgieter ging al tijdens zijn leven door voor een moeilijk dichter.” (Oosterholt 2003, 104) Zo schrijft Oosterholt aan het einde van zijn nawoord in *Uit de nalatenschap van een dromer*. Inderdaad is het meestal niet gemakkelijk om zich zomaar in Potgieters gedachtegangen in te leven. Wat we beslist wel mogen veronderstellen, is dat hij in de loop van zijn leven een ontwikkeling heeft doorgemaakt. In zijn vroege publicaties, in dit artikel vertegenwoordigd door de gedichtencyclus *De nalatenschap van den landjonker*, zijn er heel wat kenmerken terug te vinden die Potgieter zelf later als recensent, bij anderen zou bekritisieren. Ook aan de eisen die de criticus Potgieter aan literatuur stelde, voldeed hij zelf als dichter geenszins altijd, wel integendeel.

Het lijkt er eerder op dat hij zijn hele leven op zoek was naar een uitgebalanceerde poetica, maar tijdens deze zoektocht af en toe van het ene uiterste in het andere verviel. Blijkbaar heeft hij pas met het herschrijven van de

landjonker-gedichten in de laatste jaren van zijn leven net die combinatie van gevoel, verbeelding en realiteit gevonden, die hem voorgoed tevredenstelde.

Men moet zich er misschien bij neerleggen dat in Potgieters poetica niet ondubbelzinnig stromingen zijn aan te wijzen. Tijdens zijn productieve jaren vertoonde deze gedeeltelijk zowel expressieve als mimetisch-pragmatische trekken. Hij blijft dus op zijn eigen manier een buitenstaander in het literaire leven van de negentiende eeuw.

Bibliografie

- Abrams 1978 – M. H. Abrams, *Spiegel und Lampe. Romantische Theorie und die Tradition der Kritik*. München 1978, 19–42.
- Aerts 1997 – Remieg Aerts, *De letterheren. Liberale cultuur in de negentiende eeuw: het tijdschrift De Gids*. Amsterdam 1997, 41–168.
- Grüttemeier/Leuker 2006 – Ralf Grüttemeier & Maria-Theresia Leuker (Hrsg.): *Niederländische Literaturgeschichte*. Stuttgart 2006, 122–183.
- Johannes 1992 – G.J. Johannes, *Geduchte verbeeldingskracht! Een onderzoek naar het literaire denken over de verbeelding – van Van Alphen tot Verwey*. Amsterdam 1992, 249–269.
- Mathijssen 1993 – Marita Mathijssen: 2 augustus 1828: Johannes Nierstrasz wordt ten grave gedragen. De botsing van twee typisch negentiende-eeuwse literatuuropvattingen, in: M.A. Schenkeveld-van der Dussen e.a. (red.), *Nederlandse literatuur, een geschiedenis*. Groningen 1993, 426–431.
- Mathijssen 1998 – Marita Mathijssen, *De geest van de dichter. Elf zogenaamde gesprekken met negentiende-eeuwse schrijvers en een debat*. Amsterdam 1998, 83–91.
- Oosterholt 2001 – Jan Oosterholt, “Wel wat dartel maar toch niet onbeschaamd”. Over Potgieter, de Gouden Eeuw en het genre van het minnedicht, in: *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde* 117 (2001) 4, 358–366.
- Oosterholt 2003 – Jan Oosterholt, Nawoord en Toelichting, in: Id. (samenst.), *Potgieter, Everhardus J.: Uit de nalatenschap van een dromer*. Amsterdam 2003, 95–136.
- Potgieter 2003 – Jan Oosterholt (samenst.), *Potgieter, Everhardus J.: Uit de nalatenschap van een dromer*. Amsterdam 2003.
- Smit 1983 – Jacob Smit, *Leven en werken van E. J. Potgieter. 1808-1875*. Tweede herziene druk. Leiden 1983.
- Streng 1989 – Toos Streng, Proza en poëzie. Een controversie tussen *De gids* en Thijm, in: *De negentiende eeuw* 13 (1989) 4, 217–231.

De oorlog heeft er flink ingehakt, dat mag u gerust weten

Een generationele lectruur van auteurs uit het geboortecohort 1919–1921. Deel I

Jan Konst

Ruim tachtig jaar geleden heeft Karl Mannheim (1893–1947) met het artikel “Das Problem der Generationen” (1928) het fundament onder het moderne onderzoek naar generaties gelegd. (Mannheim 1964) Zelfs nog in de eenentwintigste eeuw positioneren sociale wetenschappers hun werk over generationele kwesties tegen de achtergrond van deze baanbrekende publicatie. (Zinnecker 2003) Mannheim bezag generaties niet in de biologisch-genealogische zin als openvolging van grootouders, ouders en kinderen, maar hij vatte ze als een sociaal-maatschappelijk fenomeen op. Generaties bestaan in zijn optiek uit mensen die min of meer even oud zijn en die in een bepaald tijdsgewricht samen opgroeien en ook samen oud worden. In het voetspoor van de filosoof en psycholoog Wilhelm Dilthey (1833–1911) benadrukt Mannheim dat het verschijnsel van ‘gelijktijdigheid’, dat een generatie karakteriseert, méér dan uitsluitend chronologische implicaties heeft. Het eenvoudige feit dat de individuele leden van een generatie uit dezelfde geboortejaren stammen, voert er onvermijdelijk toe dat ze bepaalde ervaringen delen. En die ervaringen smeden hen als groep samen:

Gleichzeitig aufwachsende Individuen erfahren in den Jahren der größten Aufnahmebereitschaft, aber auch später dieselben leitenden Einwirkungen sowohl von seiten der sie beeindruckenden intellektuellen Kultur als auch von seiten der gesellschaftlich-politischen Zustände. Sie bilden eine Generation, eine Gleichzeitigkeit, weil diese Wirkungen einheitlich sind. (Mannheim 1964:516)

Om de ervaring van saamhorigheid tussen leeftijdsgenoten, of anders gezegd hun generationeel bewustzijn te benoemen, hanteerde Mannheim het filosofische begrip *entelechie*. Dat betekent zo veel als “eine Zielstrebige Kraft oder eine Fähigkeit, welche die weitere Entwicklung eines Organismus bewirkt bzw. reguliert.” (Zinnecker 2003:40) De term van Mannheim wordt in de huidige sociologie niet meer gebruikt, maar men prefereert begrippen als het door Bourdieu gebezigde *habitus*, of ook ‘collectieve identiteit’ en ‘mentaliteit’ om de gemeenschappelijke denkbeelden en idealen van een generatie te benoemen. Daarbij is men het er met Mannheim over eens, dat generaties een sterkere samenhang ver-

tonen wanneer de leden ervan tussen globaal hun vijftiende en vijfentwintigste levensjaar met ingrijpende maatschappelijke processen geconfronteerd worden. (Giesen 2003:60) Juist ook omdat de jaren van de adolescentie en de vroege volwassenheid door een grote psychische ontvankelijkheid gekenmerkt worden, is deze tijd bepalend voor de vorming van een generatiebesef. De Nederlandse socioloog J. A. A. van Doorn wijst in dit verband speciaal op de uitwerking van gedeelde oorlogservaringen. Ze kunnen ertoe leiden dat "specifieke gedragspatronen en mogelijk sociale formaties [ontstaan] die zich langere tijd weten te handhaven, relatief ongevoelig voor de inmiddels optredende maatschappelijke en culturele veranderingen." (Van Doorn 2002:25)

Beschouwt men een generatie zodoende als een 'Schicksalsgemeinschaft' (Mannheim 1964:547) of een 'lotsgemeenschap' (Van Doorn 2002:60), dan wordt het mogelijk historische perioden aan de hand van generaties onder te verdelen. Steeds weer ontstaan nieuwe generaties met een eigen identiteit en juist ook omdat deze identiteit relatief stabiel heet te zijn, kan men de leden van de betreffende generaties voor de duur van een mensenleven als groep volgen. Tegen deze achtergrond onderkent de moderne sociologie meestal vijf afzonderlijke generaties in de twintigste eeuw: de Vooroorlogse Generatie (geboortejaren 1910–1930), de 'Silent Generation' (geboortejaren 1930–1945), de Protestgeneratie (geboortejaren 1945–1955), de 'Lost Generation' (geboortejaren 1955–1970) en de Televisie- of Digitale Generatie (geboortejaren na 1970). (Bude 1987; Hörisch 1997; Leggewie 1995) Binnen de Nederlandse sociologie heeft in het bijzonder ook Henk Becker in zijn boek *Generaties en hun kansen* geprobeerd de vijf hier genoemde generationele identiteiten te beschrijven. (Becker 1994) Hij bekijkt onder welke omstandigheden de leden van de verschillende generaties opgroeiden, met wat voor een wereld zij geconfronteerd werden en welke gemeenschappelijke denkbeelden en mentaliteiten zij ontwikkelden. Zijn boek laat zich daarmee lezen als een profielschets van de vijf generationele eenheden die de twintigste eeuw heeft voortgebracht.

Op internationale schaal is er tijdens de afgelopen decennia veel onderzoek naar generaties gedaan, wat ongetwijfeld te maken heeft met het verklarend potentieel dat in de habitus van een generatie besloten ligt. Maar tegelijkertijd vielen er regelmatig kritische stemmen te beluisteren, speciaal ook met het oog op het onloochenbare spanningsveld tussen generationeelheid en individualiteit. Generatiewetenschappers wordt meer dan eens voor de voeten geworpen dat zij zich al te veel op het gemeenschappelijke en te weinig op het afwijkende zouden richten. Evenzo vraagt men zich af of generaties wel zo stabiel zijn als graag gesuggereerd wordt. In de loop van hun leven ontwikkelen mensen zich en de consequenties die dit voor de coherentie van een generatie heeft, zouden onvoldoende doordacht zijn. In een principieel artikel met de programmatische titel "Sind Generationen identisch?" heeft zich de Duitse historicus Lutz Niethammer, die zich in zijn werk speciaal ook met het verschijnsel van de collectieve identiteit heeft beziggehouden, over deze twee kritiekpunten gebogen. (Niethammer 2003) Ook hij onderkent het gevaar dat men de individuele eigenheid van de leden van een generatie uit het oog verliest en oordeelt dat generaties

vaak als al te statische en onveranderlijke grootheden worden voorgesteld. Desondanks pleit hij ervoor het denkmodel van de generatie niet op te geven. In zijn ogen gaat het om een – in een haast onnavolgbaar Duits – “hypothetischer Verständigungsvorschuf” (Niethammer 2003:13), een zingevende eenheid dus die als zoeklicht functioneert om breed gedragen denkbelden en mentaliteiten op het spoor te komen.

Literatuurwetenschap en generationaliteit

In het literatuurwetenschappelijk onderzoek wordt het generatiebegrip gehanteerd om groepen auteurs met min of meer dezelfde leeftijd te isoleren. (King 1971; Laan 2003) De bekendste schrijversgeneraties van de Nederlandse literatuur zijn ongetwijfeld die van de Tachtigers en de Vijftigers. Op een structurele schaal is er binnen de literatuurgeschiedschrijving evenwel geen sprake van een generationele benadering. (Ruiter 1998:54–55) Het gaat met de Tachtigers en de Vijftigers in feite om op zichzelf staande gevallen en er zijn – wanneer men voorbijgaat aan Knuvelders weinig overtuigende *Beknopt handboek tot de geschiedenis der Nederlandse letterkunde* (1982) – geen literatuurhistorici die de geschiedenis van de moderne Nederlandse letterkunde beschrijven als een opvolging van steeds nieuwe literaire generaties. Bovendien moet op een essentieel verschil gewezen worden in de wijze waarop het generatiebegrip uitgelegd wordt binnen de sociale wetenschappen enerzijds en de literatuurwetenschap anderzijds. Met formuleringen als de ‘Silent generation’ of de Protestgeneratie worden in principe alle mensen bedoeld die in de betreffende geboortejaren het licht zagen. Wanneer gesproken wordt over de Tachtigers of Vijftigers is het nadrukkelijk niet de bedoeling een zo groot mogelijk collectief te formeren, maar gaat het er juist om auteurs op grond van hun werk en poetica van leeftijds-genoten af te zonderen. In de jaren tachtig van de negentiende eeuw en tijdens de vijftiger jaren van de vorige eeuw betraden veel meer jonge schrijvers het literaire podium dan de genoemde Tachtigers en Vijftigers. Op grond van de aard van hun werk valt hun generatiepredikaat niet ten deel, zodat men kan stellen dat het concept van de literaire generatie in principe op uitsluiting en exclusiviteit is gericht.

In deze bijdrage wil ik komen tot een analyse van het werk van een veertiental auteurs die niet op grond van hun literaturopvattingen, maar op basis van hun geboortjaar geselecteerd zijn. De aandacht gaat daarbij uit naar de in het voorgaande kort aangestipte Vooroorlogse Generatie (1910–1930) en om te komen tot een corpus dat binnen het onderhavige bestek aan de orde gesteld kan worden, heb ik gekozen voor de geboortejaren 1919–1921, zeggend het hart van deze generatie. (Becker 1994:33) Daarbij werden enkele aanvullende criteria aangelegd. Er is gezocht naar auteurs die voor hun veertigste levensjaar debuteerden en een literair oeuvre tot stand gebracht hebben dat zich over tenminste vier decennia uitstrekt. Daarnaast was de Nederlandse nationaliteit een voorwaarde en moesten de betreffende auteurs (het overgrote deel van) hun

jeugd én de oorlogsjaren in Nederland doorgebracht hebben. Op die manier is het volgende onderzoekscorpus ontstaan:

1. Geert van Beek (°1920 te Gennep)
2. Max Dendermonde (°1919 te Winschoten)
3. Jan G. Elburg (°1919 te Wemeldinge)
4. Guillaume van der Graft (°1920 te Rotterdam)
5. Jan ter Haar (°1920 te Hilversum)
6. Willem Frederik Hermans (°1921 te Amsterdam)
7. Louis Theodorus Lehmann (°1920 te Rotterdam)
8. Willem G. van Maanen (°1920 te Kampen)
9. Marga Minco (°1920 te Ginneken)
10. Helene Nolthenius (°1920 te Amsterdam)
11. Paul Rodenko (°1920 te Den Haag)
12. Jan Spierdijk (°1919 te Amsterdam)
13. Jan Willem Schulte Nordholt (°1920 te Zwolle)
14. Hans Warren (°1921 te Borssele)

In de literatuurgeschiedschrijving krijgen deze auteurs, van wie er zeven overwegend poëzie en zeven voor het overgrote deel proza geschreven hebben, niet de gelijke aandacht. Zo gaat Ton Anbeek in zijn *Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1885–1985* (1990) uitsluitend in op het werk van Jan G. Elburg, W. F. Hermans en Paul Rodenko. Ook in *Nederlandse literatuur, een geschiedenis* (1993) onder redactie van M. A. Schenkeveld-van der Dussen kan alleen dit drietal zich over een meer inhoudelijk gerichte bespreking verheugen. L. Th. Lehmann komt even aan de orde in een opsomming van recensenten uit de jaren zestig en Hans Warren figureert uitsluitend als samensteller van de bloemlezing *Spiegel van de Nederlandse poëzie* (1980). De naam van de overige negen auteurs valt in de geschiedenis van Schenkeveld zelfs niet een maal. Ook in het meest recente literatuuroverzicht van Hugo Brems blijven veel van de schrijvers van het hier samengestelde onderzoekscorpus onvermeld. In *Altijd weer vogels die nesten beginnen. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1945–2005* (2006) wordt het werk van Jan G. Elburg, Guillaume van der Graft, W. F. Hermans, Marga Minco, Paul Rodenko en Hans Warren inhoudelijk aan de orde gesteld. De overigen blijven ongenoemd of worden hooguit terloops vermeld.

Het is niet altijd eenvoudig de hier ter discussie staande auteurs literair-historisch te plaatsen. Het best lukt dat in het geval van degenen naar wie in de literatuurgeschiedenissen de aandacht in hoofdzaak is uitgegaan. Hermans wordt bijvoorbeeld gerekend tot een groep proza-auteurs die in de decennia na de Tweede Wereldoorlog een ontluisterend beeld van de werkelijkheid gaven en een wereld oproepen waarin idealen hebben afgedaan; naast W. F. Hermans wordt onder anderen gewezen op Anna Blaman en Gerard Reve. (Anbeek 1990:181–199; Brems 2006:47–53). Jan G. Elburg en Paul Rodenko worden beiden tot de richting van de Vijftigers gerekend. (Anbeek 1990:200–220; Brems 2006:109–126) De overige dichters uit de groep van veertien auteurs worden op grond van een zekere traditionaliteit en vormvastheid vooral ook in contrast tot de Vijftigers gedefinieerd. Men betitelt ze – zoals Guillaume van der Graft en J. W. Schulte Nordholt – als *Windroos*-dichters, naar de gelijknamige, door Ad den Besten geredigeerde reeks. (Fokkema 1999:92–93) Of ze worden op grond van hun thematiek – het gevoel van verlatenheid, de centrale rol van de vergankelijkheid en de onvervulbaarheid van de liefde – in de romantische traditie geplaatst. In dit verband valt te denken aan Hans Warren en Jan Spierdijk.

Met de plaatsbepaling van de prozaschrijvers ligt het niet veel eenvoudiger. Over het algemeen hebben zij psychologische romans geschreven die zich in het hier-en-nu van de veertiger en vijftiger jaren van de twintigste eeuw afspelen. Een uitzondering vormt tot op zekere hoogte Max Dendermonde, die enkele keren met *science fiction*-motieven werkt. Hij wordt nog wel eens in de hoek van de fantastische literatuur geplaatst – wat gezien zijn totale oeuvre overigens een weinig sluitende kwalificatie is. (Chamuleau 1987:8) Veel van de auteurs worden in de secundaire literatuur vooral ook als eenlingen neergezet en wanneer men bijvoorbeeld de betreffende essays in het *Kritisch Literair Lexicon* overziet, dan valt op dat ze nooit in bepaalde stromingen geplaatst worden. Hooguit vergelijkt men hun werk met dat van meer of minder bekende voorgangers. Zo worden de romans van Geert van Beek in verband gebracht met Gerard Walschap en Marnix Gijsen (Van de Sande 1982:6), Max Dendermonde wordt in een adem met Jan de Hartog en A. den Doolaard genoemd (Chamuleau 1987:8), Willem G. van Maanen heet een zekere verwantschap met Willem Elsschot en Simon Vestdijk te hebben (Van der Pol 2006:16) en Marga Minco wordt in de lijn van Anton Tsjechov en Franz Kafka gezien. (Middeldorp 2005:12)

Op grond van de behandeling van de veertien auteurs in de literatuurgeschiedenissen en gezien de literairhistorische plaats die men hun toekent, kan slechts geconcludeerd worden dat er van een hoogst heterogene groep sprake is. Ogenscheinlijk hebben ze, afgezien van hun geboortjaar, weinig met elkaar gemeenschappelijk. Dat ze hier desondanks gezamenlijk behandeld wordt, vindt een verklaring in de hypothese dat er bij deze auteurs sprake zou kunnen zijn van een generatiebesef, van een gedeelde *habitus* die zich ook in hun literaire werk aftekent. Om deze hypothese te toetsen wordt in het navolgende hun oeuvre onder de loep genomen tot globaal het jaar 1960. Daarbij zullen in principe alleen inhoudelijke dimensies belicht worden. Formele aspecten – waarnaar de aandacht in een literairhistorische context vaak primair uitgaat – blijven in

beginsel buiten beschouwing. Op de achtergrond staat bij dit alles een methodologische vraag, want aan de hand van het hier vastgelegde onderzoekscorpus wil ik op exemplarische wijze bezien of het zin heeft een sociologisch bepaald generatiemodel toe te passen in plaats van het generatiebegrip dat in de literatuurwetenschap gangbaar is.

Een *Schicksalsgemeinschaft*

De oorlogsjaren waren voor de veertien zojuist geïdentificeerde auteurs niet alleen jaren van stagnatie, maar ook jaren waarin ze hun eigen leven en dat van hun geliefden op allerlei manieren bedreigd zagen. Onderdrukking en vervolging lagen overal op de loer en ook wanneer men niet persoonlijk door de nationaal-socialisten in het vizier genomen werd, bleek het op de grens van jeugd en volwassenheid extreem moeilijk een eigen weg in het leven te vinden. Zo moesten gezonde jongemannen bedacht zijn op een oproep van de 'Arbeitseinsatz', die hen als dwangarbeider naar een fabriek in Duitsland zou voeren. De zogenaamde Loyaliteitsverklaring (1943) legde het universitaire leven lam en dwong vele jonge mensen te stoppen met studeren of bracht hen er zelfs toe van een studie af te zien. Door de instelling van de Kultuurkamer (1941) was het bovendien zo goed als onmogelijk literaire ambities te verwezenlijken. En dan nog ondervond iedereen aan den lijve de algemene schaarste, die een treurig hoogtepunt vond in de hongerwinter van 1944-1945. In de persoonlijke biografie van de veertien genoemde auteurs tekenen zich de gevolgen van de oorlog dan ook scherp en vaak schrijnend af.

Marga Minco overleefde als enige van haar joodse familie de Holocaust en was als onderduikster aangewezen op de hulp en offerbereidheid van derden. Jan G. Elburg was in de meidagen van 1940 soldaat en werd na de capitulatie enige tijd in Stargard Szczeciński (Polen) krijgsgevangen gehouden. J. W. Schulte Nordholt zat een jaar in een Duitse gevangenis (1942-1943) vanwege het verspreiden van illegaal drukwerk. Ook Jan Spierdijk werd geïnterneerd en verbleef vanwege contacten met het verzet en anti-Duitse publicaties in het gijzelaarskamp Haaren. Anderen maakten van nabij oorlogshandelingen mee. De Rotterdammer Guillaume van der Graft moest toezien hoe zijn geboortestad door het Duitse bommentapijt van mei 1940 voor een groot deel verwoest werd. In maart 1945 werd het ouderlijk huis van Paul Rodenko bij het onbedoelde Britse bombardement op het Haagse Bezuidenhout van de aardbodem gevaagd. Geert van Beek kon in februari 1944 ternauwernood aan het (eveneens onbedoelde) bombardement op Nijmegen door de Amerikanen ontkomen. En Hans Warren was er tijdens de slotfase van de oorlog getuige van hoe de Duitse troepen zich op het Zeeuwse platteland voorbereidden op een allesbeslissende confrontatie met de geallieerden. Enkele van de veertien auteurs waren actief in het – al dan niet gewapende – verzet, te weten Jan G. Elburg, Jan ter Haar, Willem G. van Maanen en J. W. Schulte Nordholt. Guillaume van der Graft werd, nadat hij geweigerd had de loyaliteitsverklaring te ondertekenen, naar Berlijn gedeporteerd en bracht er de jaren 1943-1944 als 'Fremdarbeiter' door.

Anderen – bijvoorbeeld Max Dendermonde, L. Th. Lehmann en W. F. Hermans – onttrokken zich aan de ‘Arbeitseinsatz’ door onder te duiken. Het lot van dwangarbeider bleef Jan ter Haar ten slotte alleen bespaard, omdat hij afstand deed van zijn toekomstplannen en een bescheiden positie als magazijnbediende in het door zijn vader geleide familiebedrijf aanvaardde.

Na de oorlog moesten de vertegenwoordigers van het geboortecohort 1919–1921 de draad weer oppakken en zagen zij zich voor de taak gesteld op de een of andere manier de weg terug naar de normaliteit te vinden. Door de vijf tussenliggende oorlogsjaren begon hun maatschappelijke carrière op een beduidend latere leeftijd dan toen gebruikelijk. Opvallend is dat zes van de veertien auteurs alsnog zijn gaan studeren, of een reeds eerder aangevangen studie voltooid hebben. Het gaat om: Geert van Beek (Nederlands), Guillaume van der Graft (theologie), W. F. Hermans (fysische geografie), L. Th. Lehmann (rechten, en later archeologie), Paul Rodenko (psychologie en vergelijkende literatuurwetenschap) en J. W. Schulte Nordholt (geschiedenis). Uiteindelijk zijn de hier besproken auteurs in een relatief gering aantal verschillende beroepen terechtgekomen. Max Dendermonde, Willem G. van Maanen, Marga Minco, Jan Spierdijk en Hans Warren kozen voor een journalistieke loopbaan. Voor een betrekking in het middelbaar en hoger onderwijs opteerden Geert van Beek (leraar Nederlands), Jan G. Elburg (docent aan de Rietveld-academie), W. F. Hermans (lector fysische geografie aan de Rijksuniversiteit Groningen), Helene Nolthenius (universitair docent, later hoogleraar muziekgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit Utrecht) en J. W. Schulte Nordholt (leraar geschiedenis, later hoogleraar Geschiedenis van Noord-Amerika aan de Rijksuniversiteit Leiden). Paul Rodenko en L. Th. Lehmann hebben nooit voor langere tijd een aanstelling bekleed en leefden in hoofdzaak van de pen. Guillaume van der Graft werd predikant en Jan ter Haar volgde in de jaren vijftig zijn vader als directeur van het familiebedrijf op.

De bezettingsjaren hebben op de veertien auteurs een blijvende invloed uitgeoefend. Dat blijkt wanneer men interviews leest die ze op hoge leeftijd gegeven hebben. De oorlogservaringen hebben hen niet meer losgelaten en nogal eens verklaren ze een negatief bepaald mensbeeld met hun belevenissen tijdens de jaren 1940–1945. Zo stelde Jan ter Haar in 1991 in het *Parool*:

Voor zo ver ik al in de mens geloofde, en daar heb ik al heel vroeg niet meer in geloofd, werd ik bevestigd dat er maar heel weinig vooruitgang is, dat de mens wreed en hard is. Ik denk vaak terug aan de oorlog en droom er nog van. Ik kan geen enkele film zien over die tijd. Dan ga ik weg, want anders draait het weer dagenlang door mijn kop heen. (Van der Eerden 1991:1)

Ook wanneer Marga Minco vijfentachtig geworden is, bevestigt zij in een kranteninterview dat ze nooit los is gekomen van de oorlog:

De oorlog heeft er flink ingehakt, dat mag u gerust weten. Ik denk er nog vaak aan, de beelden zijn nooit weggeweest. Naar mate ik ouder wordt, komen de beelden vaker terug. Maar ik zit niet de hele dag te somberen,

hoor. Volgens mijn dochters en vrienden ben ik goedlachs, opgeruimd en heb ik een enorm gevoel voor humor. (Moll 2005:1)

Het valt niet zwaar uitspraken van de resterende twaalf auteurs te vinden die laten zien dat ook voor hen de herinneringen aan de oorlogs- en bezettingsjaren tot op hoge leeftijd actueel zijn gebleven. Zonder nu te willen ontkennen dat er gradaties bestaan in het leed dat de auteurs van het geboortecohort 1919–1921 tijdens de Tweede Wereldoorlog ondergaan hebben, kan men op basis van de in het voorgaande geïntroduceerde terminologie stellen dat er in hun geval van een *Schicksalsgemeinschaft* gesproken kan worden. Er is sprake van gedeelde levenservaringen die zij hebben ondergaan toen hun persoonlijkheid nog niet ten volle was uitgerijpt. De uitwerking van deze levenservaringen is ook vele decennia later nog merkbaar en men mag aannemen dat er zich onder de betroffenen een generationeel bewustzijn ontwikkeld heeft. De vraag is nu in hoeverre dit saamhorigheidsgevoel ook in de literaire activiteiten van de veertien auteurs van het onderzoekscorpus getraceerd kan worden.

De oorlog als literair thema

Wanneer men hun oeuvre tot ongeveer het jaar 1960 bekijkt, dan laat zich al snel vaststellen dat de oorlogs- en bezettingsjaren een sleutelthema vormen. Op een auteur na – op wie ik in het vervolg zal ingaan – besteden allen in hun vroege werk uitgebreid aandacht aan de Duitse usurpatie van Nederland. Kennelijk zagen deze auteurs de literatuur als een vanzelfsprekend medium om over de betekenis en de consequenties van de oorlog te reflecteren. Zelfs binnen de poëzie, die er traditioneel toe neigt van het incidentele en de actualiteit te abstraheren, neemt de oorlog een belangrijke plaats in. Er kan in dit verband op tientallen gedichten van de auteurs uit het geboortecohort 1919–1921 gewezen worden. De bundel *Sonnetten en andere verzen* (1956) van Jan Spierdijk bevat bijvoorbeeld een kleine afdeling onder de titel ‘Herdenking’. Hierin is typische verzetspoëzie opgenomen die in de illegaliteit ontstond en een onmiskenbaar heroïsche toonzetting heeft: “Wij hebben niet gebeden of gezucht, / Maar eigen wapenen in de eigen hand genomen.” (“De illegale strijders”); of: “met uw [= de verzetsstrijder Maarten van Gilse] geest en bloed / Werd in den winter Hollands stam gevoed.” (Spierdijk 1956:44;42) Verzetspoëzie hebben eveneens Max Dendermonde en J. W. Schulte Nordholt geschreven. Ook in de gedichten die L. Th. Lehmann tijdens de bezettingsjaren vervaardigde, duikt de oorlogsrealiteit regelmatig op, of dat nu is in de vorm van bommenwerpers en tanks, of door “de lijkenlucht die uit Europa stijgt”. (Lehmann 2000:66;67;111)

Na de oorlog vormt de viering van de bevrijding en de dodenherdenking meestal de aanleiding om de Duitse bezetting in poëzie aan de orde te stellen. In de bundel *Horror Coeli* (1946) heeft W. F. Hermans bijvoorbeeld het gedicht “Moedeloos in de vrede” opgenomen. (Hermans 1982:19). In *De vlag van de werkelijkheid* (1956) van Jan G. Elburg vindt de lezer het gedicht “5 mei (1954)”. (Elburg 1975:116). J. W. Schulte Nordholt schreef voor de bundel *Het eenvoudig*

gezaaide (1959) het gedicht “4 mei”; en in *Een lichaam van aarde en licht* (1961) vindt men onder meer “De Bevrijding” en een driedelige cyclus met de titel “Na vijftien jaar”. (Schulte Nordholt 1996:71;101;103–105) Ook *Het eiland van Circe* (1948) van Max Dendermonde bevat onder de titel “De schurk” een gedicht over de viering van de bevrijding. Het opent met de vaststelling “Weer is het vrede”, waarop het sprekende ik concludeert dat oorlogen uiteindelijk van alle tijden zijn:

Oorlogen, liefste, zullen blijven woeden
 eeuwen nadat van Boston of Berlijn,
 van stalen helmen en van hoge hoeden
 de laatste resten niet meer vindbaar zijn.

(Dendermonde 1959:40)

Ook in het proza van de veertien hier ter discussie staande schrijvers is de Tweede Wereldoorlog alom aanwezig. Romans als *De tranen der acacia's* (1949) en *De donkere kamer van Damokles* (1958) van W. F. Hermans behoren tot de klassiekers van de naoorlogse Nederlandse literatuur. En met deze boeken staat Hermans allesbehalve alleen temidden van de overige vertegenwoordigers van het geboortecohort 1919–1921. Geert van Beek schreef met *Buiten schot* (1961) bijvoorbeeld een roman over de bevrijding van Zuid-Limburg en de maanden die daarop volgden. In *Al lang geleden* (1956) van Willem G. van Maanen draait het om een voormalig verzetsman die tien jaar na de overwinning van de geallieerden door het verleden ingehaald wordt en zich opnieuw met de oorlog geconfronteerd ziet. Jan ter Haar schreef onder het pseudoniem Jan Radinger de roman *Kantoren en priëlen* (1957), waarin de protagonist worstelt met zijn positie in het leven. Door allerlei oorlogsverwickelingen is hij professioneel en persoonlijk op een plaats terecht gekomen die hij nu, twaalf jaar later, als een doodlopende weg ervaart. En in het verhaal “Een kwestie van symmetrie” (1946) van Paul Rodenko filosofeert een schijnbaar toevallige barbezoeker in een lange monoloog over de achterliggende redenen voor het feit dat naties de wapenen tegen elkaar opnemen. Sommige auteurs projecteren de oorlogsthematiek op andere landen dan hun geboorteland. Zo geeft Helene Nolthenius in *Addio Grimaldi!* (1953) een kroniekachtige beschrijving van de late jaren dertig en de eerste helft van de jaren veertig in het Italiaanse plaatsje Grimaldi-di-Ventimiglia. De protagonist van Max Dendermonde's *De wereld gaat aan vlijten onder* (1954) – om het bij deze voorbeelden te laten – is ten slotte een Amerikaanse veteraan uit de Tweede Wereldoorlog die in vreedstijd en weer teruggekeerd in de Verenigde Staten moeite heeft zijn draai te vinden.

In de oorlogs- en bezettingstijd vond het schrijverscohort 1919–1921 dus als vanzelfsprekend een thematische inspiratie voor het eigen literaire werk, of nog wat scherper geformuleerd: een schrijverschap dat aan de Tweede Wereldoorlog voorbijgaat, is voor de betreffende auteurs klaarblijkelijk ondenkbaar. Deze laatste vaststelling voert tot een probleem waarmee de veertien auteurs uit het corpus zich allen geconfronteerd zagen en dat van een principiële aard is. De oorlogsgruwelen en in het bijzonder ook de Holocaust staan aan de basis van

een spanningsveld tussen enerzijds het esthetische domein van de literatuur en anderzijds de ethische vragen die de door de nationaal-socialisten begane misdaden tegen de mensheid oproepen. Heeft de literatuur, hebben de 'schone' letteren nog bestaansrecht na hetgeen is voorgevallen in de jaren tussen 1939 en 1945? Deze vraag heeft ongetwijfeld de Duitse filosoof Theodor W. Adorno (1903–1969) het pregnantst onder woorden gebracht met zijn veel geciteerde uitspraak uit 1947: "Nach Auschwitz ein Gedicht zu schreiben, ist barbarisch." (De Strycker 2009)

Ook de auteurs van het geboortecohort 1919–1921 hebben zich bezonnen op het spanningsveld tussen de esthetica van de literatuur en de ethica van het kwaad. In dit verband kan gewezen worden op "De gevallen" van Guillaume van der Graft, dat in het eerste nummer van de eerste jaargang (1945–1946) van het tijdschrift *Columbus* verscheen. In dit gedicht, waarin het lyrische ik zich als Guillaume van der Graft voorstelt, problematiseert de dichter zijn eigen optreden. Joodse onderduikers heeft hij niet gehuisvest en ook voor de ondergrondse pers heeft hij niet geschreven. Wat hij wél gedaan heeft – "fraaye bellen blazen" en "rijmen op de eigen naam" – doet hem achteraf twijfelen aan zijn eigen keuzes:

Kunstbroeders, die mijn gave verzen lazen,
wat heb ik met mijn dichterschap gedaan?
Ik heb er fraaye bellen mee geblazen,
zij drijven nog ter hoogte van de maan.

Maar hier beneden, waar de felle laarzen
van het gespuis ketsten op het trottoir,
heb ik bij 't weke smelten van de kaarsen
de winter doorgebracht buiten gevaar.

Het is ook mijn schuld dat er Joden stierven,
Gods Naam heb ik gelasterd metterdaad.
Ik rijmde op mijn eigen naam en hiervan
moest ik gekweld verslag doen vroeg of laat.

(Van der Graft 1982-I:81)

De prozaïst Willem G. van Maanen stelt de verhouding tussen literatuur en de historische werkelijkheid van de Tweede Wereldoorlog eveneens aan de orde. Hij twijfelt of de fictie van de roman nog als duidingsmodel in aanmerking kan komen voor een realiteit, die ten gevolge van de oorlogsgruwelen een nieuwe dimensie gekregen heeft:

Alle verhalen zijn voor mij verdacht; die verdenking heeft, wat mij betreft, met de oorlog te maken; er zijn zulke verschrikkelijke dingen gebeurd – zes miljoen joden werden vermoord – dat het niet mogelijk is de realiteit ook maar in de verste verte in het geschreven woord te benaderen. De roman is niet langer geldig omdat het 'verhaal' klopt, sluitend is, terwijl de werkelijke feiten in onze geschiedenis aantonen dat de realiteit niet sluit; de realiteit is de fictie voorbijgestreefd. (Bos 1973:1)

Het is tegen deze achtergrond en vanuit het aangelegde generationele perspectief intrigerend dat er één auteur uit het schrijverscohort 1919–1921 is, die in zijn werk uit de jaren veertig en vijftig *niet* ingaat op de Tweede Wereldoorlog: Hans Warren. Zijn positie vraagt daarom om enige bijzondere aandacht.

Staat het tussen de regels?

In een later stadium van zijn literaire carrière buigt Hans Warren zich zelf over het feit dat de bezettingsjaren ogenschijnlijk geen impact op zijn vroege werk gehad hebben. Hij doet dat in het gedicht “Grynszpan” uit *Oorzaak en gevolg* (1972) en beargumenteert dat zijn eerste dichtbundels hoe dan ook niet los van de oorlogsomstandigheden gezien kunnen worden. Het gedicht is genoemd naar Herschel Grynszpan, die opvallend genoeg net als Warren in 1921 geboren werd. Hij was van joodse afkomst en schoot, toen hij zeventien jaar oud was, in Parijs een Duitse diplomaat dood. Deze aanslag zou de aanleiding vormen voor de *Novemberpogrome* van 1938, die in het verleden vaak als de ‘Reichskristallnacht’ betiteld werden. Het gedicht van Warren is dialogisch van opzet en opent met een vraag van een lezer: “‘Nog nooit’, zei hij, ‘las ik in jouw werk / Iets over Nazi-Duitsland, dat je toch beleefde [...] / hoe doe je dat, verwerk je het zonder woorden, / staat het tussen de regels, is het je te incidenteel?’” In de lange beschouwing die dan volgt, legt het sprekende ik uit dat de oorlogsgebeurtenissen hem inderdaad te incidenteel zijn (“er is geen begin en geen einde. / Hier is een brok oorzaak en gevolg, gevolg en oorzaak”) en dat hij er als jongeman (“ik was net zeventien” – net dus als Herschel Grynszpan, met wie het sprekende ik van Warren zich lijkt te identificeren) niet goed raad mee wist:

Ik heb het nooit helemaal kunnen verwerken
dat dit de jungle was waarin ouderen leefden [...]
ik zie geen oplossing, maar sinds voor mij
die klok sloeg, op zeven november acht en dertig
vermijd ik grote woorden, geschermd met leuzen,
staat het inderdaad hoogstens tussen de regels.

(Warren 2002:331)

Warren voelt zich klaarblijkelijk geroepen zich achteraf te verantwoorden voor iets wat hem van zijn leeftijdsgenoten onderscheidt: de afwezigheid van de Tweede Wereldoorlog in zijn vroege werk. Hij wijst op zijn onvermogen de politieke situatie te duiden, maar pleit er tegelijkertijd voor ‘tussen de regels’ te lezen. In *’t Zelve anders* (1975) laat hij zien wat hij daarmee bedoelt. Deze bundel bevat herdichtingen van poëzie uit zijn debuutbundel *Pastorale* (1946), onder andere ook van ‘Landelijke Herfst’ dat nog tijdens de oorlog ontstaan is. (Warren 2002:12) Het gaat om een typisch stemmingsgedicht dat het beeld van een herfstmaaltijd met druiven ergens in de vrije natuur oproept. Warrens herdichting uit 1975 impliceert een herlezing van het oorspronkelijke gedicht in het licht van de oorlogssituatie:

Wie niet, als wij, in het donkerst Europa
van deze eeuw, toen er geen enkele
uitkomst meer leek, jong zijn geweest,
en hebben liefgehad, zullen nooit beseffen
hoe wij ons klampten aan het klein geluk,
een sonnet, een spoortje van weelde,
wat druiven in een kristallen coupe, die scheurde
bij het overtrekken van bommenwerpers.
(Warren 2002:513)

De setting van “Landelijke herfst” roept geen directe associaties met de oorlog op. Volgt men evenwel de redenering van Warren en voert men zich de omstandigheden voor ogen waaronder het gedicht ontstaan is, dan is het juist de harde oorlogswerkelijkheid die de opgeroepen idylle een extra dimensie geeft. Voor Warren zelf valt op deze manier het ogenschijnlijke verschil tussen hem en de andere vertegenwoordigers van het geboortecohort 1919–1921 weg: de ontstaanscontext van zijn vroege poëzie maakt dat men deze in zijn ogen niet kan lezen zónder haar te relateren aan de oorlog. Ook doordat de factor leeftijd in beide zojuist aangehaalde gedichten benadrukt wordt – vergelijk: “de jungle waarin ouderen leefden”, of: “wie niet, als wij, in het donkerst Europa [...] jong zijn geweest” – zoekt Warren *de facto* aansluiting bij zijn leeftijdsgenoten. In feite herstelt hij de generationale saamhorigheid door zich ook literair gezien met het gedicht “Grynszpan” en de herdichting van “Landelijke herfst” expliciet in het gezelschap van zijn leeftijdsgenoten te manoeuvreren.

De *habitus* van het schrijverscohort 1919–1921

Het bleek reeds dat de veertien hier behandelde auteurs in de sociologische zin des woords als een ‘Schicksalsgemeinschaft’ beschouwd kunnen worden. De opvallende plaats van de Tweede Wereldoorlog in hun werk biedt daarnaast een aanleiding hen ook literair gezien in groepsverband te beschouwen. Leggen de veertien auteurs van het geboortecohort 1919–1921 nu ook een gemeenschappelijke ‘habitus’ aan de dag, of concreter geformuleerd: is er sprake van gedeelde denkbeelden en idealen die in hun oeuvres uitgewerkt worden? Op het eerste gezicht lijkt men deze vraag ontkennend te moeten beantwoorden, want de standpunten die in het hier bestudeerde werk tot ongeveer 1960 onder woorden gebracht worden, staan niet zelden diametraal tegenover elkaar. De socioloog Becker stelt dat de Vooroorlogse Generatie – anders dus dan de Protestgeneratie die in de jaren veertig en vijftig het levenslicht zag – in grote lijnen de normen en waarden van vóór 1940 intact gelaten heeft. (Becker 1994:41) De oorlog geldt als een ongunstig intermezzo waarin het uiterste van de mensen gevergd werd om bestaande zekerheden te verdedigen. Uiteindelijk is men daarin geslaagd en kon de status quo hersteld worden. Tegen deze achtergrond is het interessant te kijken naar het werk van Guillaume van der Graft en J. W. Schulte Nordholt. Zo schreef eerstgenoemde voor de bundel *Woorden van brood*

(1956) het gedicht “De vrijheid smaakt naar pijn”, waarin het aan grote offers te danken heet te zijn, dat de vrijheid herwonnen is:

[...] vrijheid is voor de mensen
 wat lucht voor de vogels is
 en vrijheid is voor de mensen
 wat water is voor een vis

 en vrijheid bestaat in woorden
 die brood geworden zijn
 stemmen die zijn gebroken
 en bloed dat is vergoten
 de vrijheid smaakt naar pijn.

(Van der Graft 1982-I:347)

De – in feite religieus gemotiveerde – noodzaak in oorlogssituaties offers te brengen staat ook centraal in het gedicht “Verzet” uit de bundel *Een lichaam van aarde en licht* van Schulte Nordholt:

Dit is het eerste en grote gebod
 dat wij antwoord geven aan God
 waar onze naaste is gebleven,
 dat wij sterven voor het leven,
 dat wij elkander niet verlaten,
 dat wij uit liefde haten,
 dit is de enige wet:
 verzet.

(Schulte Nordholt 1996:102)

Het werk van Guillaume van der Graft en J. W. Schulte Nordholt – en naast hen kan bijvoorbeeld ook op Jan ter Haar gewezen worden – bevestigt in feite de maatschappelijke orde zoals die vóór de Tweede Wereldoorlog bestaan had. De geldigheid van concepten als ‘vrijheid’ en ‘verzet’ wordt onder invloed van de oorlogservaringen *niet* ter discussie gesteld en de moraalvoorstellingen die in het werk van de genoemde auteurs uitgedragen worden, sluiten in grote lijnen aan bij het traditionele normen- en waardenpatroon van de Vooroorlogse Generatie. Andere auteurs uit het geboortecohort 1919–1921 tonen zich evenwel kritischer en de standpunten die zij in hun werk verwoorden, lijken erop te wijzen dat hun wereldbeeld zich door toedoen van de oorlog veranderd heeft. (Anbeek 1997) De ontwikkelingen in het naoorlogse Nederland bezien deze auteurs met de nodige distantie. W. F. Hermans laat in het gedicht “Het bevrijdingsfeest” uit de bundel *Hypnodrome* (1947) zelfs de rood-wit-blaauwe vlaggen op de dag van de bevrijding niet wapperen. Ze “kronkelen zich om hun stokken / Te beschaamd om eens per jaar te waaien, / Voor zulk een vaderland.” (Hermans 1982:29). Een opvallende constante in het proza van Hermans vormen protagonisten die zich gedesillusioniseerd tonen over de eigen tijd. Ze laten zich, zoals Lodewijk Stegman in *Ik heb altijd gelijk* (1951), extreem negatief over hun geboorteland uit: “Ik spuw op de heleboel. Ik schijt erop, ik schijt op alles.” (Hermans 2008:31).

En Hermans' Stegman staat niet alleen. Geert van Beek bijvoorbeeld voert in *Buiten Schot* met Walter Stracke eveneens iemand ten tonele voor wie kort na de bevrijding Nederland een gepasseerd station is:

Vaarwel, mijn dierbaar vaderland. Ik ben misselijk geworden van je pietepouterige kleinzieligheid, je meedogenloos egoïsme. Niets moois is er meer te beleven, liefdadigheid stinkt naar eigenbelang, de liefde naar het bordeel.' (Van Beek 1961:128).

Een vergelijkbaar geluid valt te beluisteren in Willem G. van Maanens *Al lang geleden*, waarin zich de protagonist Theo Kemp acht jaar na de bevrijding opwindt over het moreel verval dat hij in het Nederland van de wederopbouw constateert: "Er is geen gevaar meer, geen honger, geen razzia's, tenminste niet dicht bij de deur, en dat maakt slaperig. De mensen zijn met zichzelf bezig, in plaats van met elkaar. Er is weer tijd voor neuroses, voor onanie. Er is weer orde." (Van Maanen 1956:52)

De opmerkelijke verschillen in het werk van de zojuist aangehaalde auteurs zijn van een dermate principiële aard, dat het bezwaarlijk lijkt van een gemeenschappelijke 'habitus' te spreken. Het heeft er alle schijn van dat individualiteit het hier van generationaliteit wint: waar in de ogen van sommigen de vooroorlogse idealen kennelijk nog actueel zijn, hebben ze voor anderen ontegenzeggelijk afgedaan. Er is evenwel een alternatieve manier om de generationele samenhang tussen de veertien auteurs van het onderzoekscorpus te definiëren. Daarbij staan niet zozeer gedeelde denkbeelden en idealen centraal, maar wil ik nagaan met welke existentiële vragen de auteurs van het geboortecohort 1919–1921 zich tijdens hun twintiger en dertiger jaren geconfronteerd zagen. Zou men kunnen stellen dat er sprake is van een aantal typische generatievragen, waarop elk van de veertien auteurs zogezegd een eigen antwoord moest formuleren? Door de generationele identiteit toe te spitsen op gemeenschappelijke vragen wil ik de methodologische speelruimte creëren om het zo uiteenlopende werk van bijvoorbeeld Guillaume van der Graft en W. F. Hermans, of dat van J. W. Schulte Nordholt en Willem G. van Maanen onder een noemer te brengen. Want met een focus op dominante vraagstellingen blijft enerzijds de generationele eenheid van het schrijverscohort 1919–1921 behouden, terwijl anderzijds de afzonderlijke leden in de gelegenheid gesteld worden zich tot op zekere hoogte individueel te positioneren. Welke nu zouden de generatievragen van het schrijverscohort 1919–1921 geweest kunnen zijn? Gesteld dat ze bestaan, dan valt aan te nemen dat ze hun wortels hebben in de bezettingsjaren, die de veertien auteurs op een moment dat ze daar qua leeftijd ontvankelijk voor waren immers tot een lotsgemeenschap samengesmeed hebben.

De generatievragen van het schrijverscohort 1919–1921

Van de veertien auteurs zijn weinig egodocumenten voorhanden die een beeld geven van de wijze waarop zij de oorlog ondergaan hebben. We kunnen weliswaar over enkele autobiografische teksten beschikken, maar die melden over

het algemeen weinig over de wijze waarop hun auteurs de oorlogsjaren ervaren hebben. In *Geen letterheren* (1987) beperkt Jan G. Elburg zich bijvoorbeeld tot de literaire samenwerking tussen een aantal auteurs die later de Vijftigers zouden uitmaken. Jan Spierdijk eindigt zijn jeugdmemoires, die in 1994 onder de titel *Jeugd vol verwachting* (1994) verschenen, op het moment van de Duitse inval. Hermans *Fotobiografie* (1969) en de onder de titel "Fragmenten jeugd" (2008) gepubliceerde herinneringen van L. Th. Lehmann zijn ten slotte te beknopt van opzet om iets substantieels aan de weet te komen over hun gevoelens tijdens jaren van de bezetting. Opnieuw neemt evenwel Hans Warren een uitzonderingspositie in. Dankzij zijn *Geheim dagboek* (1981–2009) krijgen men in ieder geval voor zover het hem persoonlijk betreft een goede indruk van de psychologische uitwerking van de oorlog. Illustratief is een notitie op 6 juni 1944, de dag van de geallieerde invasie in Normandië. Een staccato van korte vraagzinnen vormt een niet mis te verstane illustratie van zijn vertwijfeling:

's Morgens vroeg. Is de invasie wérkelijk eindelijk begonnen? Zijn de berichten waar? Alles is verward, niemand kan je inlichten. Gesprekken, gefluisterd aan de trap in een huis, en ringsom de eenzaamheid: polders in zomergroen, het golvende, brede water. Als het waar is, komt dan het einde van de oorlog in zicht, dit jaar nog? Zullen we feesten, zullen we ons wérkelijk bevrijd voelen als de verschrikkelijke nazi-terreur van ons is afgenomen? Of zullen we even radeloos verder sukkelen, wat nu, wat nu? Ons leven is verwoest en verlamd. We zullen tot onze dood de littekens dragen, óók geestelijk, vooral geestelijk, en die geestelijke vergiftiging is misschien het ergste. Moeten we er een eind aan maken? Is het leven mooi? Ja. Is het onmogelijk geworden er van te genieten? Ja. (Warren 1981:165–166)

In deze passage, die gedragen wordt door een bij uitstek pessimistisch levensgevoel ("Ons leven is verwoest"), stelt Warren welbeschouwd drie verschillende vraagcomplexen aan de orde. In de eerste plaats probeert hij vat te krijgen op de werkelijkheid: "Zijn de berichten waar?" Vervolgens vraagt hij zich af hoe het toch verder moet: "Wat nu, wat nu?". En in de derde plaats zoekt hij naar de zin achter alles: "Moeten we er een eind aan maken?" Het eerste van deze drie vraagcomplexen, dat uiteindelijk om de kenbaarheid van de werkelijkheid draait, kan in verband gebracht worden met het feit dat Warren zich bedrogen voelt door de hypocrisie van zijn medemensen. Steeds weer is het moeilijk uit te maken waar men aan toe is:

Te zien hoe je eigen landgenoten die verstikkende overheerser angstig naar de mond praten, hoe de meiden zich verhoeren, hoe men langs de achterdeur zijn zak spekt hoewel er een pot goudsbloemen [als teken van vaderlandsliefde – JK] op de vensterbank staat. Het is weerzinwekkend. Mijn ouders zijn fout, maar eerlijk fout, ze knoeien niet. Veel van de 'goeden' die ik ken knoeien wel. Ze praten met Duitsers, lachen met Duitsers, profiteren van Duitsers – o, 't zijn toch zulke geschikte kerels, ze zijn ook maar gestuurd –; ze hebben de driekleur klaar liggen om uit te

steken of te verbranden. Wat is die houding moeilijk te verteren. (Warren 1981:106)

Het tweede vraagcomplex wordt ingegeven door de gedachte dat de oorlog een breuk met het verleden vormt. Warren heeft het gevoel dat zijn leven tot stilstand is gekomen en dat hij moet wachten op het moment dat alles opnieuw begint. Maar deze nieuwe start is stevast met een diep gevoelde frustratie verbonden: "Ik zie geen toekomst meer, mijn leven lijkt volkomen verknoid". (Warren 1981:173) Het derde vragencomplex is ten slotte onlosmakelijk verbonden met de harde oorlogswerkelijkheid, die geleid heeft tot een regime van volstreckte willekeur dat de mens iedere existentiële zekerheid onttrekt. "Ik wil niet dood," schrijft Warren op zeker moment, "ik wil leven, ik wil niet doodgeschoten worden zoals miljoenen, ik wil zachte dromen en weelde, ijl, haast ongreepbaar geluk." (Warren 1981:98) De omstandigheden zijn evenwel onbeheersbaar en dat vervult de jonge auteur met gevoelens van zinloosheid: "Ik heb nog wel moed, maar de grote onzekerheid maakt dat ik denk: waartoe dit of dat doen, ik kan het toch niet afmaken." (Warren 1981:71)

Is de werkelijkheid kenbaar? Hoe opnieuw te beginnen? En: Heeft het leven zin? Het valt niet zwaar deze vragen uit Warrens *Geheim dagboek* te destilleren. In het tweede deel van dit artikel wordt nu de hypothese getoetst of de vragen van Warren als de vragen van zijn generatie beschouwd kunnen worden. Hebben ze geldigheid voor elk van de veertien auteurs van het schrijverscohort 1919–1921? Is er met andere woorden in hun werk sprake van een duidelijke preoccupatie met zingevingsvragen, is er aandacht voor de implicaties die voortvloeien uit een nieuw start na de verlamdende oorlogsjaren en problematiseren zij de verraderlijkheid en in het verlengde daarvan de kenbaarheid van de werkelijkheid?

Primaire literatuur

Van Beek 1961 – Geert van Beek, *Buiten schot*. 's-Gravenhage 1961.

Dendermonde 1959 – Max Dendermonde, *Tot zover voorlopig*. Amsterdam 1959.

Elburg 1975 – Jan G. Elburg, *Gedichten 1950–1975*. Amsterdam 1975.

Elburg 1987 – Jan G. Elburg, *Geen letterheren. Uit de voorgeschiedenis van de Vijftigers*. Amsterdam 1987.

Van der Graft 1982 – Guillaume van der Graft, *Verzamelde gedichten*. Twee delen. Baarn 1982.

Hermans [1969] – Willem Frederik Hermans, *Fotobiografie*. Amsterdam [1969].

Hermans 1982 – Willem Frederik Hermans, *Overgebleven gedichten*. Amsterdam 1982.

Hermans 2008 – Willem Frederik Hermans, *Ik heb altijd gelijk*. In: Idem, *Volledige werken*, dl II, Amsterdam 2008, 7–299.

- Lehmann 2000 – L. Th. Lehmann, *Gedichten 1939–1998*. Amsterdam 2000.
- Lehmann 2008 – L. Th. Lehmann, ‘Fragmenten jeugd.’ In: Idem, *Laden ledigen. Een keuze uit hervonden werk*. Amsterdam 2008.
- Van Maanen 1956 – Willem G. van Maanen, *Al lang geleden*. Amsterdam 1956.
- Rodenko 1988 – Paul Rodenko, *Een kwestie van symmetrie. Verzamelde verhalen*. Met een nawoord van Koen Hilberdink. Amsterdam 1988.
- Schulte Nordholt 1996 – Jan Willem Schulte Nordholt, *Verzamelde gedichten*. Baarn 1996².
- Spierdijk 1956 – Jan Spierdijk, *Sonnetten en andere verzen*. Bussum 1956.
- Spierdijk 1994 – Jan Spierdijk, *Jeugd vol verwachting. Amsterdamse herinneringen 1919–1949*. Utrecht 1994.
- Warren 1981 – Hans Warren, *Geheim dagboek*. Deel I. Amsterdam 1981.
- Warren 2002 – Hans Warren, *Verzamelde gedichten*. Amsterdam 2002.

Secundaire literatuur

- Anbeek 1990 – Ton Anbeek, *Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1885–1985*. Amsterdam 1990.
- Anbeek 1997 – Ton Anbeek, “Niet het moment voor experimenten. De twee gezichten van de jaren vijftig.”, in: Paul Luykx & Pim Slot, *Een stille revolutie? Cultuur en mentaliteit in de lange jaren vijftig*. Hilversum 1997, 19–26.
- Becker 1994 – Henk A. Becker, *Generaties en hun kansen*. Amsterdam 1994.
- Bos 1973: Ben Bos, “Literatuur is een spel” [Interview met Willem G. van Maanen], in: *De Nieuwe Linie*, 28 maart 1973 [5 p.] Geraadpleegd op 24 januari 2010 via *Literom* (<http://www.knipselkranten.nl>).
- Brems 2006 – Hugo Brems, *Altijd weer vogels die nesten beginnen. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1945–2005*. Amsterdam 2006.
- Bude 1987 – Heinz Bude, *Deutsche Karrieren. Lebenskonstruktionen sozialer Aufsteiger aus der Flakhelfer-Generation*. Frankfurt a. M. 1987.
- Chamuleau 1987 – Rody Chamuleau, “Max Dendermonde”, in: *Kritisch Literair Lexikon*, Groningen, afl. augustus 1987.
- Van Doorn 2002 – J. A. A. van Doorn, *Gevangen in de Tijd. Over generaties en hun geschiedenis*. Amsterdam 2002.
- Van Eerden 1991 – Enno van der Eerden, “De mens is wreed en hard” [Interview met Jan ter Haar], in: *Het Parool*, 23 augustus 1991. Geraadpleegd op 24 januari 2010 via *Literom* (<http://www.knipselkranten.nl>).
- Fokkema 1999 – Redbad Fokkema, *Aan de mond van al die rivieren. Een geschiedenis van de Nederlandse poëzie sinds 1945*. Amsterdam/Antwerpen 1999.

- Giesen 2003 – Bernhard Giesen, “Generation und Trauma”, in: Jürgen Reulecke (Hrsg.), *Generationalität und Lebensgeschichte im 20. Jahrhundert*. München 2003, 59–71.
- Hörisch 1997 – Jochen Hörisch, *Mediengenerationen*. Frankfurt a.M. 1997.
- King 1971 – Janet K. King, “The generation theory in German literary criticism.”, in: *German life and letters* 25 (1971), 334–343.
- Laan 2003 – Nico Laan, “Literaire generaties”, in: *Nederlandse letterkunde* 8 (2003), 296–301.
- Leggewie 1995 – Claus Leggewie, *Die 68er. Portrait einer Generation*. Hamburg 1995.
- Mannheim 1964 – Karl Mannheim, “Das Problem der Generationen”, in: Idem, *Wissenssoziologie. Auswahl aus dem Werk*. Hrsg. von Kurt. H. Wolff. Berlin 1964, 509–565.
- Middeldorp 2005 – A. Middeldorp, “Marga Minco”, in: *Kritisch Literair Lexikon*, Groningen, afl. november 2005, 13 + [5] p.
- Moll 2005 – Maarten Moll, “Ik ben nog niet klaar, als ik niet schrijf ben ik uitgeleefd.” [Interview met Marga Minco], in: *Het Parool*, 7 september 2005. Ge raadpleegd op 25 januari 2010 via *Literom* (<http://www.knipselkranten.nl>).
- Niethammer 2003 – Lutz Niethammer, “Sind Generationen identisch?”, in: Jürgen Reulecke (Hrsg.), *Generationalität und Lebensgeschichte im 20. Jahrhundert*. München 2003, 1–16.
- Van der Pol 2006 – Kees van der Pol, “Willem G. van Maanen”, in: *Kritisch Literair Lexikon*, Groningen, afl. december 2006, 17 + [6] p.
- Ruiter 1998 – Frans Ruiter, “Opkomst en neergang van het generatiebegrip in de literatuurwetenschap”, in: Hans Righart en Paul Luykx (red.), *Generatienmix. Leefijdsgroepen en culturen*. Amsterdam/Antwerpen 1998, 38–62.
- Van de Sande 1982 – Jef van de Sande, “Geert van Beek”, in: *Kritisch Literair Lexikon*, Groningen, afl. mei 1982, 7 + [4] p.
- Schenkeveld-van der Dussen 1993 – M. A. Schenkeveld-van der Dussen (hoofd-red.), *Nederlandse literatuur, een geschiedenis*. Groningen 1993.
- De Strycker 2009 – Carl de Strycker, “Schreiben nach Westerbork und Breendonk? Adorno’s Satz nach Auschwitz ein gedicht zu schreiben, ist barbarisch und die niederländischsprachige Literatur.”, in: Roland Duhamel & Guillaume van Gemert (Hrsg.), *Nur Narr? Nur Dichter? Über Beziehungen von Literatur und Philosophie*. Würzburg 2009, 325–341.
- Zinnecker 2003 – Jürgen Zinnecker, “‘Das Problem der Generationen.’ Überlegungen zu Karl Mannheims kanonischem Text”, in: Jürgen Reulecke (Hrsg.), *Generationalität und Lebensgeschichte im 20. Jahrhundert*. München 2003, 33–58.

Miszellen und Berichte

KANTL-Prijs voor Helmut Tervooren

De Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde reikt elk jaar een vijfjaarlijkse prijs uit, afwisselend voor essay, studie van oudere taal, literatuur en cultuur in de Nederlanden, poëzie, proza en podiumteksten. Helmut Tervooren is in 2009 de tweede laureaat geworden van de vijfjaarlijkse prijs voor de studie van oudere Nederlandse taal, literatuur en cultuur van de KANTL. Hij heeft deze prijs, gedoteerd met 6.250 euro, ontvangen voor zijn boek *Van der Masen tot op den Rijn. Ein Handbuch zur Geschichte der mittelalterlichen volkssprachlichen Literatur im Raum von Rhein und Maas*, dat in 2005 is verschenen.

In het juryverslag staat te lezen: “Met dit volumineuze werk [...] vaart Helmut Tervooren een ongemakkelijke koers tussen twee gevestigde filologieën in. Ook al weten neerlandici en germanisten dat het gebied tussen Maas en Rijn tijdens de middeleeuwen ‘ein Land ohne Grenzen’ was, in de praktijk functioneren de huidige landsgrenzen toch meestal als disciplinaire grenzen.[...] Tervoorens boek is gegroeid uit de overtuiging dat de literatuur die tijdens de middeleeuwen in het land van Maas en Rijn ontstond, als een samenhangende regionale verschijning moet worden opgevat en bestudeerd. Een samenhang die paradoxaal genoeg berust op het feit dat het hier een overgangslandschap betreft.

De germanist Tervooren heeft de resultaten die in de medioneerlandistiek zijn bereikt, op een soevereine wijze in zijn boek verwerkt en ze daarmee voor een Duitstalig publiek toegankelijk maakt. [...] De jury is van mening dat het om een pionierswerk gaat, dat de vergane literaire cohesie en de grote literair-historische betekenis van een nu over drie landen verdeeld gebied voor de eerste keer in kaart brengt. Een ‘grensverleggend’ boek dus.”

De volledige tekst van het juryrapport is te vinden op:
www.kantl.be/doc/jury2009.pdf.

Münster

Lut Missinne

Standards und Kompetenzen: der Anfang oder das Ende? 7. Kolloquium der Fachvereinigung Niederländisch (Oldenburg, 7.-8. September 2009)

Mit dem Thema „Standards und Kompetenzen: der Anfang oder das Ende?“ wurde ein facettenreiches Thema aufgegriffen, das für die Fremdsprachendidaktik und für die Lehrerausbildung zur Zeit als zukunftsweisend gesehen wird. Es

war das siebte Kolloquium der Fachvereinigung Niederländisch, und das dritte Mal, dass es von der Carl von Ossietzky Universität Oldenburg ausgerichtet wurde.

Begrüßt wurden 80 Teilnehmer im Hörsaalzentrum der Universität von Ralf Grüttemeier, Leiter des Oldenburger Seminars für Niederlandistik, und von Veronika Wenzel, der 1. Vorsitzenden der Fachvereinigung. Nach Grußworten von Walter Moens (Repräsentanz der Flämischen Regierung, Berlin) und Hellmuth van Berlo (Nederlands Taaluniecentrum, Brüssel) hielt Joop van der Horst (Löwen) den Eröffnungsvortrag: *Het einde van de standaardtaal*.

Nach dem vom Taaluniecentrum angebotenen Mittagsbüffet ging es in die Workshops, die über drei Sektionen verteilt waren. In der Sektion *Aktivieren, Motivieren, Inszenieren* präsentierte Birgit Lijmbach (Groningen) nach den Motto *liever actiever* aktivierende Arbeitsformen für Fortgeschrittene, gab Alexander Darányi (Papenburg) Anregungen zum Inszenieren von Gedichten, und erprobten Crischa Ohler und Sjef van der Linden (Theater mini-art) interkulturelle und sprachliche Inszenierungsmöglichkeiten des Schultheaterprojekts „Falsche Freunde“.

Die Sektion *Standards und Kompetenzen: Neuorientierung für den Fremdsprachenunterricht* bot die Möglichkeit, das Thema des Kolloquiums gezielt zu vertiefen. Katja Verbruggen (Maastricht), Autorin vom Niederländischlehrwerk *Op naar de eindstreep*, zeigte, wie der Sprung vom Sprachniveau A2 nach B2 zügig gelingen kann; Manfred Braam (Aachen), Guido Topoll (Köln) und Hajo Oldermann (Aurich) diskutierten kritisch über aktuelle Entwicklungen in der Lehrerausbildung/Lehrerbildung Niederländisch; Christa Slooten (Herzogenrath) informierte über die berufliche Zusatzqualifikation „Euregiokompetenz“; Monika Peters (Wiesmoor) plädierte für integrativen Niederländischunterricht in der Grundschule als Wegbereiter für Mehrsprachigkeit.

Um die Praxis des modernen Niederländischunterrichts ging es auch in der dritten Sektion: *Niederländisch lehren und lernen*. Helmut Kuiter (Leer) stellte Einsatzmöglichkeiten fiktionaler und authentischer Materialien zum gesellschaftlich relevanten Thema *immigratie-integratie* vor; Kees-Jan van Oorsouw (Nimwegen) gab konkrete Tipps und Tricks für sog. Webquests; gemäß der Weisheit „*van je fouten leren*“ ging es Foekje Reitsma (Oldenburg) um den Umgang mit Fehlern im Schreibunterricht für Fortgeschrittene; Ulrike Vogel (Berlin) präsentierte die aktualisierte Fassung der Website Neon – Nederlands Online.

Abends begrüßte der Oldenburger Oberbürgermeister Gerd Schwandner nach einem Empfang die Gäste zum öffentlich-kulturellen Programmteil des Kolloquiums, das in Zusammenarbeit mit dem Projektbüro Stadt der Wissenschaft 2009 zustande gekommen war. Die Autorin Karlijn Stoffels las aus *Moj-sche und Rejsele*; das Theater Laboratorium führte das Theaterstück *Wenn ich einmal klein bin* über Janusz Korczak und seine Kinder auf, und zum Ausklang gab es Late-Night Klezmer-Musik von Dinner-44.

Am nächsten Tag hielt Hans Bennis (Meertens-Instituut, Amsterdam) den zweiten Plenarvortrag zum Thema *Hij heb z'n eigen vet geïrriteerd aan dat*

chickie – Over taalverandering en taalnormen, wonach die insgesamt 11 Workshops der Sektionen fortgesetzt wurden. Während des Kolloquiums hatten die Teilnehmer die Möglichkeit, sich an Büchertischen und Infostands über viele Neuerscheinungen und über die Projekte *Medien und Materialien* und *Niederländisch im Unterricht* zu informieren. Viel Aufmerksamkeit zogen die Lyrikplakate auf sich, mit denen das Foyer geschmückt war. Zum Abschluß wurden nachmittags einige Szenen aus dem Mini art-Workshop *Falsche Freunde* gezeigt, fand die Mitgliederversammlung der Fachvereinigung Niederländisch statt, und wurde zur Stärkung für den Heimweg die mittlerweile traditionelle *afheidsborrel* gereicht.

Oldenburg

Hans Beelen

Verslag NLV-bijeenkomst. Keulen, 5–6 maart 2010

Op vrijdag 5 en zaterdag 6 maart 2010 vond in Keulen de docentenbijeenkomst van universitaire neerlandici in het Duitse taalgebied plaats. De meer dan vijftig deelnemers kregen een programma waarin de tijd werd verdeeld over plenaire sessies rondom lopende onderzoeksprojecten en parallele vergaderingen waarin de collega's taalverwerving, taalkunde en letterkunde afzonderlijk ervaringen binnen hun eigen vakgebied konden uitwisselen.

Op vraag van de Nederlandse Ambassade in Berlijn vond een discussieforum plaats over de toekomstperspectieven van de studenten en alumni neerlandistiek in het Duitse taalgebied. Ter illustratie van de carrièremogelijkheden als neerlandicus werd literair vertaler Gregor Seferens uitgenodigd, die een lezing hield over zijn vakgebied. Aan de hand van Maarten 't Harts *Het psalmenoperoer* wees hij op de moeilijkheden die kunnen opduiken bij het vertalen van literair werk.

Tijdens de ledenvergadering op zaterdagmiddag werd een nieuw NLV-bestuur verkozen, bestaande uit Hans Beelen (voorzitter, Oldenburg), Gwennie Debergh (vice-voorzitter, Keulen), Pieter van der Vorm (secretaris, Wenen), Jules van der Marck (penningmeester, Münster) en Heinz Eickmans (gewoon lid, Duisburg-Essen). Tegelijk werd afscheid genomen van Jacqueline Balteau, die voor de neerlandistiek in het Duitse taalgebied jarenlang het gezicht was van de Taalunie en met pensioen gaat. Zij wordt opgevolgd door Liesbet Vannyvel.

Köln

Gwennie Debergh

Vijfde nationale bijeenkomst voor docenten Nederlands aan Volkshochschulen in Essen

Op 14 november 2009 vond in Essen de inmiddels vijfde nationale bijeenkomst voor docenten Nederlands aan Volkshochschulen plaats. In samenwerking met

de Fachvereinigung Niederländisch organiseerde de afdeling Nederlands van de Universität Duisburg-Essen de zogeheten VHS-dag. De VHS-dag wordt mogelijk gemaakt dankzij financiële steun van de Nederlandse Ambassade, de Vlaamse vertegenwoordiging en de Nederlandse Taalunie/Taaluniecentrum NVT. Dankzij deze subsidies is de deelname aan de VHS-dag voor de docenten gratis. De jaarlijkse bijeenkomst biedt docenten Nederlands aan Volkshochschulen de gelegenheid zich over actuele ontwikkelingen op hun vakgebied te informeren, nieuwe didactische werkvormen en NVT-methodes te leren kennen en natuurlijk ook collega's te ontmoeten. De belangstelling voor de VHS-dag was ook deze keer groot: de dag telde meer dan 80 deelnemers. In totaal werden er zes workshops aangeboden waarin de deelnemers met thema's als muziek en drama in de Nederlandse les, het afnemen van de CNaVT-examens of didactische grammatica aan de slag konden gaan. Gastspreker op deze bijeenkomst was de Vlaamse schrijver en journalist Geert van Istendael die met zijn lezing over Vlaanderen, Nederland en Duitsland de dag inleidde. De uitgeverij Klett en de Fachvereinigung Niederländisch verzorgden een boeken- en materiaal-tafel. De volgende VHS-dag vindt plaats op 27 november 2010 in Berlijn. Het programma van deze dag, de beschrijving van de workshops en het aanmeldings-formulier zijn te vinden op de volgende website: <http://neon.niederlandistik.fu-berlin.de/nl/events/vhs-dag>.

Essen

Gaby Boorsma

Buchbesprechungen

Ralf Grüttemeier / Jan Oosterholt (red.): Een of twee Nederlandse literaturen? Contacten tussen de Nederlandse en Vlaamse literatuur sinds 1830. Leuven: Peeters 2008. 321 blz. € 35,00

Met deze bundel presenteren Grüttemeier en Oosterholt een spannend verslag van de lezingen die in 2006 ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van de vakgroep Nederlands in Oldenburg werden gehouden. Spannend is de uitvoerige verzameling van kwalitatief hoogstaande bijdragen in *Een of twee Nederlandse literaturen?* niet alleen door de schat aan informatie die de lezer in de verschillende bijdragen geboden krijgt. Vooral het feit dat in en met deze bundel het thema van de, om het met de woorden van de redacteurs te zeggen, vermeende of feitelijke eenheid van de Nederlandse literatuur, eindelijk ook eens in het buitenland en door buitenlandse neerlandici ter discussie wordt gesteld, maakt het boek bijzonder interessant. Als docenten Nederlandse taal en cultuur, als deelnemers aan – ik noem het nu maar even ‘de cultuur uit de Lage Landen’ – zien wij ons voortdurend geconfronteerd met de vraag hoe we de literatuur uit Nederland en Vlaanderen willen onderwijzen (en eventueel ook propageren): als één literatuur, als twee verschillende literaturen, als een eenheid in verschil of toch eerder als een multi-cultuur.

Wat het hoe betreft, worden in deze bundel duidelijke keuzes gemaakt. Door het probleem zowel vanuit een literair-historisch als een institutioneel perspectief te benaderen, wil men de nodige afstand winnen ten opzichte van normatieve en normerende cultuurpolitiek en een naar mogelijkheid zowel in synchroon als ook in diachroon opzicht meer gedifferentieerd zicht krijgen op de relatie tussen Noord en Zuid op het gebied van de letteren. Breedte en detail gaan daarbij hand in hand. In het eerste luik van het boek worden we geconfronteerd met een uitvoerige discussie over de ontwikkelingen in de relatie tussen Vlaanderen en Nederland in de laatste twee eeuwen (Willem van den Berg, Piet Couttenier, Hugo Brems), in het laatste luik volgen een aantal verhelderende institutionele analyses over het Vlaamse literaire veld in de periode 1900-1914 (Hans Vandevoorde en Christophe Verbruggen), tijdens het interbellum (Joris Janssens) en tijdens de laatste decennia van de vorige eeuw (Ben van Humbeeck en Floor van Renssen, Ralf Grüttemeier, Marc Verboord en Susanne Janssen). In het middenluik wordt een reeks *case-studies* gepresenteerd waarin min of meer exemplarisch de polemiek rond, de bemiddeling tussen en de concrete samenwerking van Nederland en Vlaanderen op literair vlak worden geanalyseerd. Uitgangspunt voor deze analyses zijn zowel auteurs respectievelijk bemiddelaars (F.A. Snellaert en J.A. Alberdink Thijm (Maria-Theresia Leuker), Jan Greshoff en Maurice Roelants (Koen Rymenants) en Pierre Hubert Dubois (Lut Missinne)), als ook uitgevers (C.A. Mees en De Sikkel (Lisa Kuitert)) en tijdschriften (*Gard Sivik* (Anja de Feijter), *Randstad* (Klaus Beekman)).

Een of twee Nederlandse literaturen? biedt ook stof voor discussie. Zoals in het voorwoord van dit boek staat vermeld, is men het er blijkbaar over eens dat op de vraag “Een of twee Nederlandse literaturen?” geen eenduidig antwoord mogelijk is, noch in synchroon noch in diachroon opzicht. Maar ligt dat niet een beetje voor de hand? Was niet vanaf het begin duidelijk dat het om de dynamiek tussen enerzijds assimilatie en anderzijds integratie ging, dat het zowel om “geven en nemen” zou gaan, om het met de woorden van Alberdink Thijm te zeggen, als ook om de overtuiging dat er “geen beginnen aan” (Van Deyssel) was? Al in de eerste bijdrage in *Een of twee*

Nederlandse literaturen? stellen Willem van den Berg en Piet Couttenier vast dat de sporen van de toenadering tussen de literaturen in Noord en Zuid even talrijk waren als de momenten van afstoting en contrast, dat men, hoewel men af en toe “met zwier” de hoed voor elkaar heeft afgenomen, uiteindelijk toch steeds weer heeft besloten om hem weer terug op het eigen hoofd te zetten, “Tot op de dag van vandaag” (17). Gelukkig ligt het belang van dit boek niet alleen in dergelijke open deuren. *Een of twee Nederlandse literaturen?* maakt in eerste instantie duidelijk dat het contact tussen Noord en Zuid veel gezichten heeft en dat met al deze gezichten rekening moet worden gehouden. Precies dit is het onderwerp van de theoretisch-methodische beschouwingen van Gillis Dorleijn en Dirk de Geest. In hun bijdrage stellen ze onder andere de volgende vragen: Welke rol speelt de vertaalde literatuur in het Nederlandse en Vlaamse literaire veld? Moeten we niet eerder over literatuur in Vlaanderen en in Nederland praten in de plaats van over Nederlandse en Vlaamse of Nederlandstalige literatuur? Moeten we bij de analyse van de relatie tussen de literaturen in Nederland en Vlaanderen niet ook meer aandacht hebben voor de manier waarop men omgaat met het respectievelijke literaire erfgoed? Zien we niet over het hoofd dat de interacties die we tussen Nederland en Vlaanderen kunnen vaststellen bijna altijd interacties op micro-niveau zijn? Kunnen we vanuit deze specifieke constellaties, door het beschrijven van dergelijke kleine netwerken wel gedegen uitspraken doen over het macroniveau? En om nog een vraag te vermelden: houden we wel voldoende rekening met het feit dat de literatuur in Nederland en Vlaanderen niet los kan worden gezien van de literaturen buiten de grenzen van het Nederlandse taalgebied? Welke rol spelen vertalingen van Nederlandse literatuur in deze context? Op een aantal van deze vragen blijft het boek het antwoord schuldig. Maar desondanks is *Een of twee Nederlandse literaturen?* meer dan een goede voortzetting van de discussie uit *Nederlandse Letterkunde* uit 1999. Er worden de juiste vragen gesteld en wel precies deze die aanleiding kunnen zijn tot verder, misschien zelfs werkelijk vernieuwend onderzoek op dit terrein. Aan de andere kant biedt het boek in verschillende gevallen goede aanzetten voor een antwoord. Jan Oosterholt houdt terecht een pleidooi voor een onderzoek naar de relatie tussen de literaturen in Vlaanderen en in Nederland vanuit een meer comparatistisch (d.w.z. breder, Europees) perspectief. Of dat dan impliceert dat de literaturen van Noord en Zuid (ook al stelt hij dit maar voor de periode van 1830-1880) als “praktisch onafhankelijk van elkaar functionerende velden” (44) kunnen of moeten worden beschouwd, ligt niet zo meteen voor de hand. Maar dat doet niets af aan de zin van zijn pleidooi. Het feit dat er geen monoculturen bestaan, kan niet zonder gevolgen blijven voor het literatuurwetenschappelijk onderzoek. Een ander ‘antwoord’ komt van Rainer Gröbel. Hij toont dat ook de receptie van buitenlandse literaturen gebruikt kan worden als analytisch middel om de literaire eenheid met andere literaturen en de relatie tussen de literaturen in Vlaanderen en Nederland nader te bepalen. De omgekeerde vraag, en wel de vraag naar de rol van de Nederlandstalige literatuur in vertaling blijft open. Hoewel er misschien een mooie aanleiding was geweest om dit thema op te nemen. In de bijdrage van Willem van den Bergh en Piet Couttenier wordt namelijk de wat moeizame doorbraak van Conscience in Nederland beschreven en gesuggereerd dat deze nauw samenhang met de publicatie van de Nederlandsgezinde roman *Batavia*, die in 1858 werd gepubliceerd. Mogelijk is er ook een andere verklaring. Conscience had rond die tijd al lang een naam in het buitenland. De eerste vertaling van zijn werk in het Duitse taalgebied verscheen al in 1846. De Duitse vertalingen van Conscience waren de basis voor zijn succes in andere Europese landen, misschien ook voor de doorbraak in Nederland? Ging het met Conscience zoals met Nooteboom?

Kreeg hij pas erkenning nadat of omdat hij in het buitenland werd erkend? Deze en andere vragen moeten zeker nog worden gesteld. Misschien moet, en wat dat betreft sluit ik me graag aan bij Dorleijn en De Geest, de vraag naar de relatie tussen de literaturen in Nederland en Vlaanderen gewoon anders worden gesteld: hoe verandert de literatuur in Nederland door het contact met Vlaanderen? Of nog anders: kan dit contact in termen van assimilatie en integratie worden beschreven? Veronderstellen beide begrippen niet bestaande monoculturen? Is het niet eerder zo dat Nederlandse literatuur zich pas als Nederlandse herkent in de ontmoeting met andere literaturen, in het bijzonder met die uit Vlaanderen (en omgekeerd natuurlijk)? En hoe moet dit dan bespreekbaar worden gemaakt? Er is dus nog veel werk aan de winkel en het terrein dat moet worden onderzocht zit vol valkuilen. Ook dat blijkt uit dit boek. Ondanks de voornemens en de zelfkritische noten bij de diagnostische waarde van het institutionele onderzoek blijft een aantal schijnbare vanzelfsprekendheden in dit boek verregaand overeind. Dit geldt in het bijzonder voor de hiërarchie tussen Noord en Zuid. Deze norm zit al in de titel van het boek *Een of twee Nederlandse literaturen? Contacten tussen de Nederlandse en Vlaamse literatuur sinds 1830*. Natuurlijk moet men voor een volgorde kiezen, hier blijkbaar voor de alfabetische. Maar toch. Meestal blijft de volgorde in *Een of twee Nederlandse literaturen?* eerst Nederland dan Vlaanderen, eerst Noord dan Zuid. Op de een of andere manier lijkt het dus geen toeval dat men uiteindelijk meent te mogen besluiten dat het om één literair veld gaat met een door Nederland in het algemeen en Amsterdam in het bijzonder gedomineerd Vlaams subveld. Het laatste woord hierover lijkt me nog niet gezegd.

Wenen

Herbert Van Uffelen

André Jolles: Eenvoudige vormen. Legende, sage, mythe, raadsel, spreuk, casus, memorabile, sprookje, grap. Uit het Duits vertaald en toegelicht door Walter Thys. Delft: Eburon 2009. €24,50

André Jolles was van 1918 tot 1945 hoogleraar Nederlands aan de Universiteit van Leipzig. Jolles, die in 1874 in Den Helder geboren was, woonde tot ongeveer zijn vijftiëntwintigste levensjaar in Nederland. Na een verblijf van enkele jaren in Italië vestigde hij zich in Duitsland, waar hij achtereenvolgens in Freiburg i.B., Berlijn, Hamburg en – vanaf 1919 – in Leipzig woonde. Jolles studeerde archeologie en kunstgeschiedenis, maar heeft zich in zijn wetenschappelijke carrière op de uiteenlopendste terreinen – van volkskunde tot theaterwetenschap, van literatuurtheorie tot geneeskunst – bekwaamd. Na een veelbewogen leven, waarin hij politiek gezien meer dan eens discussieerbare standpunten heeft ingenomen, stierf hij in 1946, mogelijk door zelfmoord. Jolles had tijdens de Eerste Wereldoorlog de Duitse nationaliteit aangenomen om als vrijwilliger in het Duitse leger dienst te kunnen nemen. Hij streed als ‘Gasoffizier’ enige tijd aan het Duitse front in Frankrijk, maar wordt in 1916 tot gewoon hoogleraar in de archeologie en de kunstgeschiedenis benoemd aan de Vlaamse Hoogeschool te Gent, die door de Duitse bezetter in het leven geroepen was. Kort voor het einde van de oorlog krijgt hij dan de leerstoel Nederlands in Leipzig aangeboden, waar hij in 1920 verneemt dat hij in absentia door de Belgische overheid tot vijftien jaar dwangarbeid is veroordeeld vanwege zijn werkzaamheden aan de Vlaamse Hoogeschool. Op 1 mei 1933, kort na de machtsovername van Hitler, wordt Jolles lid van de NSDAP, in 1937 volgt nog het lidmaatschap van de SD, de geheime dienst van de SS. Ook na zijn emeritaat in 1941 blijft hij college geven en daarnaast werkt hij in opdracht

van de nationaal-socialistische machthebbers aan een – verloren gegaan – boek over de vrijmetselarij. Na de Tweede Wereldoorlog verhindert alleen zijn leeftijd dat hij door de geallieerden gevangen gezet wordt: “Is still a nazi – too old (71 years) to be arrested”, heet het in Amerikaanse archiefstukken.

We zijn over het leven van André Jolles tot in detail geïnformeerd door het werk van Walter Thys, wiens onderzoek naar de Leipziger hoogleraar in het jaar 2000 culmineerde in een omvangrijke bronnenuitgave onder de titel *André Jolles (1874-1946). “Gebildeter Vagant.” Brieven en documenten*. Men krijgt in deze publicatie niet alleen een goede indruk van Jolles als ‘persona politica’, maar onder meer ook door een uitputtende persoonsbibliografie – die meer dan 300 (!) nummers telt – valt het volle licht eveneens op zijn wetenschappelijke werkzaamheden. Jolles’ invloedrijkste werk is ongetwijfeld het boek *Einfache Formen* (1930) geweest. Het behandelt een negental in principe orale tekstvormen (legende, sage, mythe, raadsel, spreuk, casus, memorabile, sprookje, grap) en gaat terug op een collegereeks die hij in het wintersemester 1927-1928 heeft aangeboden. In feite hebben we te maken met een dictaat dat door twee van zijn leerlingen, de destijds al gepromoveerde literatuurwetenschappers Otto Görner en Elisabeth Kutzer, vervaardigd is. Jolles heeft de tekst bewerkt en aangevuld en daarna geautoriseerd. *Einfache Formen* geniet tot op de dag van vandaag onder germanisten en algemene literatuurwetenschappers een zeker aanzien. Daarvan getuigen niet alleen acht Duitse herdrukken (de recentste verscheen in 2006), maar ook vertalingen naar het Frans, het Spaans, het Portugees, het Italiaans, het Kroatisch en het Japans.

Naar de voorstelling van Jolles komen de ‘einfache Formen’ voort uit denkprocessen (‘Geistesbeschäftigungen’) die als algemeen menselijk beschouwd moeten worden. In de legende komt bijvoorbeeld het verlangen tot uitdrukking om ideale gedragsvormen te definiëren, de casus toont hoe de mens handelingen altijd weer in het kader van bepaalde normen wil beoordelen en het sprookje weerspiegelt de menselijke behoefte om elementaire moraalvoorstellingen in narratieve structuren te fixeren. Jolles ziet de ‘einfache Formen’ als literaire basismodellen en ze staan in zijn optiek voor de oervormen van de literatuur. Hij stelt zich bovendien op het standpunt dat ze gekenmerkt worden door formele eigenschappen die min of meer constant zijn en in de orale traditie verankerd liggen. Jolles interesseert zich juist ook voor deze formele eigenschappen en hij bedrijft naar eigen zeggen een *morfologisch* georiënteerde literatuurwetenschap, die erop gericht is de verschijningsvormen van de negen ‘eenvoudige’ taalmanifestaties op het spoor te komen en te beschrijven. “Definitie en interpretatie van de vormen,” zo leest men halverwege de inleiding van zijn boek, “dat is de opdracht van deze werkwijze.” (Thys 2009:64)

Dat de hoogleraar uit Leipzig zich hier in het Nederlands tot de lezer richt, is te danken aan de inspanningen van de al even genoemde Jolles-biograaf Walter Thys. Met het in de titel van deze bespreking genoemde boek heeft hij voorzien in een Nederlandse vertaling van *Einfache Formen*, die hij bovendien van een uitvoerige “Toelichting van de vertaler” vergezeld heeft doen gaan. Het gaat om een onderneming die respect afdwingt, al was het alleen maar omdat Thys erin geslaagd is een goed leesbare versie van de niet zelden weerbarstige Duitse brontekst te vervaardigen. Tegelijkertijd evenwel moet men zich afvragen wat tachtig jaar na het verschijnen van de studie van Jolles de relevantie van een Nederlandse vertaling van het boek is. Thys beschrijft zijn uitgave als een “jubileumeditie” en spreekt in dit verband zelfs van een “hulde, niet aan de auteur maar aan het boek”. (Thys 2009:12) Ook lijkt hem er het nodige aan gelegen dat de “oorspronkelijke land- en taalgenoten” van Jolles in hun moedertaal kennis kunnen nemen van een boek dat, “waren de toevallige omstandig-

heden van zijn leven ook maar een ietsje anders geweest, allicht in het Nederlands was uitgebracht.” (Thys 2009:11) Deze argumentatie vermag mij van de meerwaarde die in deze nieuwe uitgave gelegen zou zijn echter niet te overtuigen.

Het is belangrijk zich af te vragen wat de betekenis van *Einfache Formen* anno 2010 is en waarom we het boek ook nu nog zouden moeten lezen. Thys beziet het ‘magnum opus’ van de Leipziger neerlandicus voor mijn gevoel veel te eenzijdig binnen het perspectief van zijn eigen biografische onderzoek naar de persoon van Jolles. In de bijna vijftig pagina’s lange “Toelichting van de Vertaler” is er bij herhaling sprake van de ‘Jollesforschung’, maar die lijkt er in de voorstelling van Thys in hoofdzaak op gericht de levensloop van de auteur van *Einfache Formen* te reconstrueren. Thys biedt zodoende een minutieuze beschrijving van de ontstaans- en drukgeschiedenis van het boek, maar gaat goeddeels voorbij aan een kritische evaluatie van Jolles’ inzichten en standpunten in het licht van onze huidige kennis van de geschiedenis van het literatuurwetenschappelijke onderzoek. Ook Jolles’ intellectuele ontwikkeling blijft naar mijn mening onderbelicht. Thys laat zien hoe deze zich al lang vóór *Einfache Formen* met de in de titel van het boek genoemde negen tekstsoorten heeft beziggehouden, maar of er sprake is van een evolutie in het denken van de auteur blijft ongewis.

Ik denk dat het belang van *Einfache Formen* niet in de eerste plaats tegen de achtergrond van de (intellectuele) biografie van Jolles gezocht zou moeten worden. Literatuurwetenschappelijk gezien is het boek tachtig jaar na dato vooral vanuit een historiografisch oogpunt interessant. Hoe bijvoorbeeld verhouden zich Jolles’ ideeën tot het Russische formalisme of het opkomende structuralisme en welke impulsen gingen er mogelijkwijze van de volkskunde en cultuuranthropologie uit? Welke betekenis heeft *Einfache Formen* voor de ontwikkeling van de algemene en de vergelijkende literatuurwetenschap in Duitsland gehad? En dan is er natuurlijk de kwestie hoe het huidige onderzoek de ideeën van Jolles beoordeelt. Er is sinds 1930 veel onderzoek gedaan naar de door hem onderkende ‘einfache Formen’, maar op de vraag welke rol Jolles ideeën daarbinnen gespeeld hebben en spelen, blijft Thys – hoewel enkele latere studies aangestipt worden – de lezers het antwoord in principe schuldig.

Op de keper beschouwd blijft de editeur-vertaler van *Eenvoudige vormen* steeds weer hangen op het niveau van het biografische en het persoonlijke, zodat men een bredere, literatuurwetenschappelijke inkadering van Jolles’ theorieën mist. Dat laat zich eens te meer vaststellen aan de hand van een constante die Thys in het wetenschappelijk oeuvre van Jolles meent te mogen onderkennen. Diens werk wordt in zijn ogen namelijk gekarakteriseerd door een “zoeken naar de schoonheid en de harmonie van vormen, gestalten, structuren en bewegingen.” (Thys 2009:13) Deze observatie is prikkelend en voert voor mij automatisch tot de vraag hoe deze belangstelling in een historisch en internationaal kader geduid zou kunnen worden. Het is onwaarschijnlijk dat we met een uitsluitend individuele preoccupatie van de kant van Jolles te maken hebben en men mag aannemen dat er binnen de vroeg twintigste-eeuwse esthetica en literatuurtheorie allerlei aanknopingspunten voor deze onderzoeksbelangstelling gevonden kunnen worden. Thys wijst in dit verband op een overigens interessante parallel met Huizinga, maar abstraheert verder niet van zijn observatie. Op die manier worden *Einfache Formen* en de onderzoeksvragen van Jolles al te zeer als een geïsoleerd verschijnsel behandeld en ontbreekt een adequate wetenschapshistorische kontekstualisering.

Thys schrijft dat zijn uitgave van *Einfache Formen* bedoeld is voor de Nederlandstalige lezers die het Duits niet machtig zijn. Ik hoop uiteraard dat zij de weg naar *Eenvoudige vormen* zullen vinden, maar ik vrees dat Thys zich uiteindelijk op een

betrekkelijk kleine, misschien zelfs wel té kleine doelgroep gericht heeft. De 'Jollesforschung' zoals Thys die voor ogen staat is in het Nederlandse taalgebied niet wijd verbreid en wordt, wanneer ik dat goed zie, in hoofdzaak door hemzelf bedreven. Een potentieel grotere doelgroep voor een nieuwe uitgave van *Einfache Formen* zou uit literatuurwetenschappers kunnen bestaan die belangstelling hebben voor de historiografie van hun vak. Men mag evenwel aannemen dat zij het Duits machtig zijn, en wanneer dat niet het geval is, dan was boven een Nederlandse vertaling van het boek van Jolles misschien wel een Engelse te verkiezen geweest....

Berlin

Jan Konst

Judit Gera / Agnes Sneller: *Inleiding literatuurgeschiedenis voor de internationale neerlandistiek*. 213 p. Hilversum: Uitgeverij Verloren 2010. € 20,00

Wie Nederlandse literatuur doceert aan anderstalige studenten kent het probleem: handboeken in het Nederlands zijn gericht op moedertaalsprekers en gaan uit van een specifieke historische achtergrondkennis die bij extramurale studenten ontbreekt. De weinige literatuurgeschiedenissen die zich wel op een anderstalig doelpubliek richten, zijn meestal ook meteen in de taal van dat publiek geschreven. Hierdoor wordt het voor extramurale studenten moeilijk om rechtstreeks in het Nederlands kennis te maken met de literatuur die ze bestuderen. Daarenboven kunnen veel kleinere vakgroepen zich niet de luxe van een zelfgeschreven handboek in de eigen taal veroorloven, zodat een flink aantal studenten en docenten tot hiertoe helemaal uit de boot viel.

Met hun *Inleiding literatuurgeschiedenis voor de internationale neerlandistiek* willen Judit Gera en Agnes Sneller, beiden docenten Nederlands in Boedapest, die leemte invullen. Hun uitgave probeert zoveel mogelijk tegelijk aan te bieden en combineert daarom een aantal invalshoeken. Het boek is tegelijk een literatuurgeschiedenis, een summiere inleiding in de literatuurwetenschap en een oefenboek met toepassingen.

In zeven hoofdstukken belichten de auteurs evenveel periodes uit de literatuurgeschiedenis, van de middeleeuwen tot het postmodernisme. Elk hoofdstuk wordt ingeleid door een korte historische achtergrondschets, waarin de auteurs ontwikkelingen en omwentelingen in de geschiedenis der lage landen in een verhelderend Europees verband weten te plaatsen. Indien nodig gaan ze daarbij dieper in op de politieke verschillen tussen de noordelijke en zuidelijke Nederlanden. Hoewel de historische introductie telkens beperkt blijft tot hooguit enkele bladzijden is de informatie degelijk en to the point. Menig beginnend literatuurstudent in Vlaanderen en Nederland zou aan de hand van dit boek zijn kennis kunnen opfrissen.

Gera en Sneller hebben zich voor hun handboek laten inspireren door *Lessen in literatuur* van Frans Willem Korsten (Vantilt, 2002) en dat is vooral in de tweede rubriek van ieder hoofdstuk duidelijk te merken. Net als Korsten bespreken beide auteurs in iedere historische periode één concept uit de literatuurwetenschap. Voor de respectievelijke hoofdstukken zijn dat representatie (middeleeuwen), mimesis (renaissance), retorica (verlichting), ideologiekritiek (romantiek), narratologie (naturalisme), visualiteit (modernisme) en literaire ontwikkeling (postmodernisme).

Bij twee delen heb ik mijn bedenkingen over de uitwerking van de theorie. Het hoofdstuk over mimesis is erg eenzijdig. Het concept wordt verengd tot 'nabootsing' en de mimesistheorieën van de laatste decennia, waarin deze interpretatie overtuigend is verworpen (Gebauer & Wulf, Halliwell, Prendergast), komen niet aan bod. Het is dan ook voorspelbaar dat Gera en Sneller kiezen voor de theorie van René Girard als

vertegenwoordiger van een hedendaagse mimesistheorie, uitgerekend de wetenschapper die het mimesisconcept op de meest enge en statische manier interpreteert. Een wat weidser perspectief op een zo veelzijdig concept als mimesis zou wenselijk zijn geweest.

Bij de pagina's over de narratologie wordt het pijnlijk. Het door Gera en Sneller voorgestelde systeem staat vol fouten en onduidelijkheden, die wellicht te wijten zijn aan de eigenzinnige terminologie die beide auteurs gebruiken. Zo hebben ze het over 'primaire' en 'secundaire' vertellers enerzijds, en 'externe' en 'interne' vertellers anderzijds. Niet alleen zijn deze termen noch bij Stanzel, noch bij Genette terug te vinden, maar daarenboven werken de definities die beide auteurs aan hun begrippen toekennen erg verwarrend.

Een primaire verteller wordt bijvoorbeeld ten onrechte gedefinieerd als "de verteller van het hele verhaal", terwijl het zou moeten gaan om de verteller op het hoogste niveau (extradiëgetisch), die net zo goed slechts heel beperkt aan het woord kan komen. Secundaire (intradiëgetische) vertellers kunnen volgens Gera en Sneller dan weer enkel in de directe rede het woord voeren.

Nog erger wordt het bij de uiteenzetting over externe en interne vertelinstanties, waarin met veel goede wil Genettes heterodiëgetische en homodiëgetische vertellers kunnen worden herkend. Maar ten eerste verwarren beide auteurs de aanwezigheid van een verteller met zijn zichtbaarheid, dat wil zeggen met zijn eventuele (metafictionele) commentaar op de tekst of op het gebeuren. En ten tweede koppelen Gera en Sneller de vertelperspectieven tot overmaat van ramp aan de grammaticale persoon waarin wordt verteld. Een ik-verteller zou dan aanwezig en zichtbaar moeten zijn, een hij-verteller afwezig en onzichtbaar. Helaas blijkt al uit de voorbeeldcitaten van beide auteurs hoe onzinnig hun beweringen zijn: een citaat met een ik-verteller moet het gebruik van een aanwezige externe verteller illustreren, terwijl nauwelijks een halve pagina verderop wordt beweerd dat een ik-verteller doorgaans typerend is voor een zogenaamd intern vertelperspectief.

Globaal wordt het traditionele narratologische onderscheid tussen tekst, geschiedenis en verhaal voortdurend verwaarloosd, zodat concepten als de positie van de verteller, zijn aanwezigheid in de tekst en de bewustzijnsrepresentatie op één hoopje worden gegooid. En dan moet de uitleg over focalisatie nog beginnen. Hopelijk worden deze pagina's in een volgende druk van het handboek grondig herwerkt en gebruiken de auteurs dan de algemeen aanvaarde terminologie van Genette.

Na de historische introductie en het literairwetenschappelijke intermezzo volgt in elk hoofdstuk de eigenlijke literatuurgeschiedenis, waarin telkens een kort overzicht wordt gegeven van een aantal auteurs en werken per periode. Zoals in elke literatuurgeschiedenis kan men ook hier eindeloos discussiëren over de geselecteerde namen en werken, en wordt de consensus met het naderen van het heden steeds kleiner. In het hoofdstuk over het modernisme komen bijvoorbeeld de auteurs tot en met het interbellum aan bod, zodat alle naoorlogse schrijvers in het laatste hoofdstuk van het boek meteen onder de verzamelnaam 'postmodernisme' vallen. Dat zorgt niet alleen voor een erg heterogene verzameling namen van auteurs die in wezen weinig met elkaar gemeen hebben, maar vreemd genoeg krijgt geen enkele 'echt' postmoderne auteur een vermelding in dit hoofdstuk. Brakman, Februari, Ferron, Jongstra, Krol, Mutsaers of Verhelst zijn allen postmodern afwezig, terwijl de analyse van een minder bekend verhaal van Tom Lanoye wel redelijk wat ruimte krijgt. Ook de 'postkoloniale' literatuur mag niet klagen over een gebrek aan aandacht.

Tegenover deze bedenkingen en kritiek staat dat beide auteurs elk hoofdstuk sterk afsluiten met een analyse van één of twee teksten die erg verhelderend werkt. Exemplarisch hiervoor is de contrastieve vergelijking van twee historische romans uit de romantiek, met name Geertruida Bosboom-Toussaints *Het huis Lauernesse* (1840) en *De leeuw van Vlaanderen* (1838) van haar Vlaamse tijdgenoot Hendrik Conscience. Gera en Sneller tonen mooi aan hoe de vrouwelijke personages in beide romans een heel andere functie krijgen, van eendimensionale wandelende clichés bij Conscience tot uitgebalanceerde individuen bij Bosboom-Toussaint.

De genderthematiek loopt overigens als een subtiële rode draad door het hele handboek. “Stereotyperende man/vrouw-beelden” in de literatuur krijgen dan ook aandacht in de opdrachten waarmee het handboek afsluit. Deze opdrachten bestaan uit drie of vier suggesties per hoofdstuk, en zijn bedoeld om docent en studenten op weg helpen bij het verder uitdiepen van bepaalde periodekenmerken. Elke opdracht krijgt in het boek een mogelijk antwoord waardoor de lezer zich kan laten inspireren. Tot slot worden studenten geregeld aangespoord om kenmerken van een bepaalde stroming te zoeken in de literatuur van hun eigen taal.

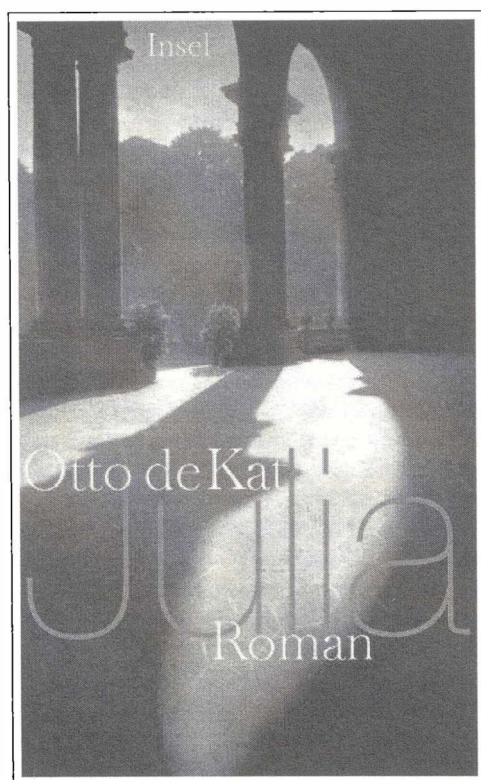
Hier wordt de lezer er opnieuw aan herinnerd dat het handboek wel degelijk is bedoeld voor anderstalige studenten, iets wat in de overige hoofdstukken zelden overduidelijk blijkt. Dat is geen kritiek, misschien zelfs eerder een compliment, maar het is toch niet onbelangrijk om te moeten vaststellen dat het taalniveau van dit handboek wel erg hoog is voor beginnende anderstalige studenten. Enkel in de analyse van Middelnederlandse teksten is hier en daar rekening gehouden met woordverklaringen (die overigens ook voor veel moedertaalsprekers noodzakelijk zouden zijn). Om probleemloos met dit boek te kunnen werken, moeten de studenten mijns inziens toch beschikken over een passieve kennis van het Nederlands op niveau C1. Dat is erg hoog gemikt, en samen met de hierboven geformuleerde bezwaren doet het de vraag rijzen of dit het ultieme handboek is waarmee alle noden van de extramurale neerlandistiek zullen worden gelenigd. Ondanks deze bedenkingen hebben Gera en Sneller een degelijke en zorgvuldig geschreven studie gepubliceerd, die zeker een aanvulling biedt op het bestaande studiemateriaal.

Köln

Gwennie Debergh

1. und 2. Halbjahr 2010

Das besondere Buch

Julia van Schoonhoven. Zu Otto de Kats bezauberndem Roman *Julia*

Otto de Kat: *Julia*. Roman. Aus dem Niederländischen von Andreas Ecke. Berlin: Insel Verlag 2010. 167 S. € 19,80. ISBN 978-3-458-17465-3

Allmählich bekommt der 1946 geborene niederländische Schriftsteller Otto de Kat auch hierzulande ein markantes Profil. Die Titel seiner ersten in deutscher Übersetzung erschienen Bücher – *Mann in der Ferne* (2003) und *Sehnsucht nach Kapstadt* (2006) – stehen bereits für zentrale Motive dieses Autors. Offener ist der Titel des neuen Buches: *Julia*.

Die Fragen, auf die der Roman eine Antwort gibt, werden von der Hauptfigur selbst gestellt – zu einem Zeitpunkt, da sie sich bereits der trügerischen Vorstellung hatte hingeben wollen, Vergangenheit sei Vergangenheit. Dreizehn Jahre nach dem Ende des Zweiten Weltkriegs kehrt Christiaan Dudok, Inhaber einer Maschinenfabrik, nach Deutschland zurück, wo er im Jahr 1938 bei einer Lübecker Firma ein Praktikum absolviert hatte. Jetzt hat er einen Stand auf der Frankfurter Messe für Chemie und Technik. Aber das prosperierende Deutschland der Gegenwart wird belastet von dem Deutschland, das er in Erinnerung hat.

Er hatte gehofft, sein Widerwille würde verfliegen, hatte geglaubt, wieder frei zu sein, frei von den Dingen, die in diesem Land geschehen waren.

Frei? (...)

Das, wovon er frei werden musste, war von anderer Art. Wie befreit man sich von den glücklichsten Monaten seines Lebens? Wie schüttelt man Erinnerungen an Ereignisse ab, die das Leben in eine andere Richtung gezwungen haben, an einen Abschied, der einem die Seele geraubt hat? Wie? (S. 129–130)

Um es vorwegzunehmen: Das geht nicht. Otto de Kats Roman ist eine Rahmenerzählung. Die Handlungsgegenwart ist der Sommer des Jahres 1981, und in Rückblenden erzählt Otto de Kat, was zu dem Selbstmord geführt hat, mit dem der Roman beginnt. Christiaan Dudok hat sich das Leben genommen, sein Chauffeur findet ihn am Schreibtisch. Es gibt keinen Abschiedsbrief, und mit der vergilbten Ausgabe des *Lübecker General-Anzeigers* vom 2. April 1942 kann der Chauffeur nichts anfangen, er wundert sich über ein paar angestrichene Namen auf der Titelseite. Die Binnerzählung setzt ein im Frühjahr 1938, und Christiaan Dudok, der das Praktikum in Lübeck nur um seines Vaters willen absolviert, ist im Zweifelsfall ein belesener und desillusionierter Melancholiker. Kein Wunder, dass er sofort fasziniert ist von der „unerhörten Sorglosigkeit“ und der „ansteckenden Selbständigkeit“ der Sekretärin seines Chefs, Julia, die in einem Maße anders ist als er, dass er glaubt, jetzt könne er sein ungelebtes Leben nachholen.

Tischtennis-Konterball von ihr, Badminton-Drop von ihm. Schnell gegen langsam und doch auf beiden Seiten nicht ohne Wirkung. Ihr Tempo glich er mit seiner scheuen Aufmerksamkeit aus. Versuchte, mit ihr Schritt zu halten, auf seine Weise, manchmal stolpernd, gefangen in einer Verliebtheit, die nicht mehr lange zu unterdrücken war. Verliebtheit, was für ein Wort, eine banale Umschreibung für das, was ihm in ihrer Gegenwart widerfuhr. Die Leere verschwand, die Verachtung für so vieles, was geschah, verflüchtigte sich wie die trüben Zukunftsgedanken, die Angst vor einem fremdbestimmten Leben. (S. 23)

Otto de Kat erzählt von einer Liebe in den Zeiten der Cholera. Cholera, das heißt: Die Nationalsozialisten – angetreten, die Epoche zu beherrschen – machen sich bereits den Alltag untertan. „Deutschland“, heißt es einmal, „began in den Wahn anzudriften, und überall saß unsichtbar der Terror mit am Tisch.“ Immer stärker erfährt Christiaan Dudok sich als den Ausländer, den jeder schneidet. Einerseits macht ihn diese Ausgrenzung zum unbestechlichen Beobachter. Andererseits ist es Julia, in deren Gegenwart sich die politische Gegenwart für ihn verflüchtigt. Otto de Kat gelingt es jetzt, die Gleichzeitigkeit des Ungleichzeitigen so zu erzählen, dass das Private nicht dem Politischen und das Politische nicht dem Privaten zum Opfer fällt. Julia ist sich sicher, dass es Krieg geben wird, sie gehört zu den versprengten Einzelnen des Widerstands. Nach der Kristallnacht dringt sie in Christiaan, er solle zurück in die Niederlande fahren, wenn er bleibe, gefährde er sie. Otto de Kat vergleicht die Entschiedenheit dieses Wunsches mit dem „Zittern eines Beils im Hackklotz“. Christiaan ist auf eine panische Weise wehrlos und willenlos und besiegt damit die Katastrophe seines Lebens, und er weiß das auch:

Der Zug zurück. Es gab kein Zurück. Es gab nur Flucht, Niederlage, Abscheu. Er besaß nicht einmal ein Foto von ihr, musste sich mit der Erinnerung an ihre Hände begnügen, an ihre dunklen Brauen, über die er mit den Fingerspitzen gestrichen hatte, an das Streicheln auf seinem Rücken, ihren Atem an seinem Hals. Eine Zauberschachtel voll kleiner

Gebärden, die er mit auf seine Reise nahm. Ankommen würde er nirgends mehr. (S. 60)

Natürlich kommt er an. Er übernimmt die Fabrik seines Vaters. Er heiratet – aber unter der strikten Bedingung: keine Kinder! Mit der Begründung, dass er diese Welt niemandem zumuten wolle. Es ist eine schweigsame Ehe, und davon, dass seine Frau so völlig anders ist als Julia, verspricht er sich – so verzweifelt wie vergeblich –, die Erinnerungen an Julia „verbannen“ zu können, die Vergangenheit zu „verbarrikadieren“. Wie Otto de Kat die Szenen dieser Ehe erzählt, beweist abermals, dass er die verwechselbare Handlungsstruktur eines klassischen Melodrams braucht, um darin die allerfeinsten, die sozusagen „unverfilmbarsten“ Psychogramme von Menschen zu fassen, denen auf Erden nicht zu helfen ist: die absolut unzeitgemäße Autonomie Julias, Christiaans unerlöster Solipsismus, die „Einsamkeit zu zweit“ (Erich Kästner) in Christiaans Ehe. Aber dann gibt es auch in den Niederlanden so etwas wie ein Wirtschaftswunder. Auf der besagten Frankfurter Messe stößt Dudok auf seinen – und Julias – ehemaligen Chef, Knollenberg, und muss erfahren, dass dieser nicht der Nazi gewesen ist, für den er ihn gehalten hat. Zwanzig Jahre nach der Trennung hört er erstmals wieder etwas von seiner unvergessenen Geliebten, und es trifft ihn wie ein Schlag, als Knollenberg ihm mitteilt, Julia habe eine Fehlgeburt gehabt, drei Monate nachdem er aus Lübeck abgereist war:

Er starrte sein Gegenüber an und schwieg, gelähmt sprachlos, der Satz stand zwischen Knollenberg und ihm in der Luft wie eine Libelle über tiefschwarzem Wasser. Plötzlich war er da, dieser Satz, sorgfältig aufgebaut, eine Folge von Wörtern, durch Kommata gegliedert, man hörte den Punkt am Schluß. Ein Satz aus einem Protokoll, der nicht mehr gestrichen werden konnte. Sprich ihn aus, und du bist für den Rest deines Lebens an ihn gebunden. Übersetzung oder grammatische Analyse überflüssig. Er sah die Wörter. (S. 143)

Ja, es ist ein Satz, der Christiaan Dudok für den Rest seines Lebens zum Selbstmord verurteilt. Kurz nach diesem schicksalhaften Treffen schickt Knollenberg ihm die Ausgabe des *Lübecker General-Anzeigers*, die unter den Toten des Bombenangriffs auf Lübeck auch den Namen von Julia Bender registriert. Eine herzerreißende Pointe des Buches besteht nun darin, dass Otto de Kat seinem Helden eine Wiederbegegnung mit Julia ermöglicht. Auf einer Romreise stößt Christiaan im Palazzo Doria Pamphilj auf Jan van Scorels kleinformatiges Porträt der Agatha van Schoonhoven:

Die Augen die ihn damals angeschaut hatten (...) – dort oben waren sie, unter einer elfenbeinfarbenen Haube, festgehalten von einem Maler aus dem sechzehnten Jahrhundert, der ein Zeitgenosse war, denn was hatten vier Jahrhunderte schon zu bedeuten, offensichtlich nichts. (S. 157)

Wer die kleine Mühe nicht scheut, sich dieses Bild bei Google anzusehen, weiß plötzlich – selbst angesichts der Reproduktion –, dass der Roman von Otto de Kat nicht nur eine – verzweifelte – Antwort auf die eingangs zitierte Frage ist, sondern auch ein längeres Gedankenspiel über ein Gesicht, so bezaubernd, dass es einem den Atem verschlägt, mir jedenfalls.

Hermann Wallmann

Bibliografie: Niederländische Literatur in deutscher Übersetzung

Die folgende Bibliografie ist bemüht, die Neuerscheinungen und Neuausgaben der niederländischen Literatur in deutscher Übersetzung des Jahres 2010 möglichst vollständig zu verzeichnen. (Da der Redaktionsschluss im September 2010 lag, basieren die Angaben für die Neuerscheinungen des 2. Halbjahres teilweise auf den Verlagsvorschauen.)

Unter (I.) werden alle echten Neuerscheinungen verzeichnet, egal ob es sich um Hardcover- oder Taschenbuch-Ausgaben handelt. Aufgenommen werden Prosa, Poesie und Theatertexte. Unselbständige Veröffentlichungen etwa in Literaturzeitschriften werden dann aufgenommen, wenn es sich um spezielle Dossiers oder Übersetzungen von nennenswertem Umfang handelt. Bei der Prosa werden neben belletristischen Texten auch literarische Sachbücher (Essays, Feuilletons, Reportagen) erfasst. In weiteren Übersichten finden sich unter (II.) die Neuausgaben, worunter hier die als Zweitverwertung erscheinenden Taschenbuch- und Sonderausgaben verstanden werden, sowie unter (III.) die Hörbücher, die sowohl Lesungen als auch Hörspielfassungen beinhalten können.

Die Titelbeschreibung unter I und II erfolgt einheitlich nach folgendem Muster: Autor: Titel. Untertitel/Genre. Übersetzer. Ort: Verlag Jahr. Seitenzahl, Preis. ISBN und Originaltitel, der als separate Zeile die bibliografische Titelaufnahme abschließt.

Heinz Eickmans

I. Neuerscheinungen

Maarten Asscher: H₂Olland. Wie die Niederländer das Meer besiegten.

Übers.: Marlene Müller-Haas. München: Luchterhand Literaturverlag 2010. 256 S., € 8,00. ISBN: 978-3-630-62169-2 [Sammlung Luchterhand 2169]

Originaltitel: H₂Olland

Gerbrand Bakker: Birnbäume blühen weiß. Roman. Übers.: Andrea Kluitmann.

Berlin: Suhrkamp 2010. 141 S., € 7,00. ISBN: 978-3-518-46170-9 [suhrkamp taschenbuch 4170]

Originaltitel: Perenbomen bloeien wit

Gerbrand Bakker: Juni. Roman. Übers.: Andreas Ecke. Berlin: Suhrkamp 2010.

302 S., € 19,80. ISBN: 978-3-518-42139-0

Originaltitel: Juni

Arnon Grünberg: Mitgenommen. Roman. Übers.: Rainer Kersten. Zürich: Diogenes 2010. 752 S., € 22,90. ISBN: 978-3-257-06762-0

Originaltitel: Onze oom

Maarten 't Hart: Der Schneeflockenbaum. Roman. Übers.: Gregor Seferens.

München, Zürich: Piper 2010. 413 S., € 19,95. ISBN: 978-3-492-04634-3

Originaltitel: Verlovingstijd

A. F. Th. Van der Heijden: Das Scherbengericht. Eine transatlantische Tragödie.

Übers.: Helga van Beuningen. Berlin: Suhrkamp 2010. 1168 S., € 39,90. ISBN: 978-351-842-140-6

Originaltitel: Het schervengericht

Otto de Kat: Julia. Roman. Übers.: Andreas Ecke. Berlin: Insel Verlag 2010. 167 S., € 19,80. ISBN: 978-3-458-17465-3

Originaltitel: Julia

Herman Koch: Angerichtet. Roman. Übers.: Heike Baryga. Köln: Kiepenheuer&Witsch 2010. 336 S., € 19,95. ISBN: 978-3-462-04183-5

Originaltitel: Het diner

Maarten Keulemans: Exit Mundi. Die besten Weltuntergänge. Übers.: Jörn Pinnow. München: Deutscher Taschenbuchverlag 2010. 304 S., € 9,90. ISBN: 978-3-423-34617-5 [dtv 34617]

Originaltitel: Exit Mundi

Rachida Lamrabet: Frauenland. Roman. Übers.: Heike Baryga. München: Luchterhand Literaturverlag 2010. 254 S., € 9,00. ISBN 978-3-630-62175-3 [Sammlung Luchterhand 2175]

Originaltitel: Vrouwland

Jan van Mersbergen: Wie es begann. Roman. Übers.: Angela Wicharz-Lindner. München: Antje Kunstmann 2010. 288 S., € 19,90. ISBN: 978-3-888-97677-3

Originaltitel: Zo begint het

Marente de Moor: Amsterdam und zurück. Roman. Übers.: Waltraud Hüsmert. Berlin: Suhrkamp 2010. 300 S., € 22,90. ISBN 978-3-518-42184-0

Vincent Overeem: Misfit. Roman. Übers.: Christiane Kuby. Berlin: Berlin Verlag 2010. 236 S., € 19,90. ISBN: 978-3-827-00887-9

Originaltitel: Misfit

Felix Timmermans: Adagio. [Gedichte niederländisch/deutsch] Übers.: Ingrid Wolters. Nachwort: August Keersmaekers. Heiligenstadt: Cordier 2009, 2. Aufl. 2010. 76 S., € 9,90. ISBN 978-3-939848-12-7

Dimitri Verhulst: Gottverdammte Tage auf einem gottverdammten Planeten. Eine Beschwerde. Übers.: Rainer Kersten. München: Luchterhand Literaturverlag 2010. 160 S., € 8,00. ISBN: 978-3-630-62176-0 [Sammlung Luchterhand 2176]

Originaltitel: Godverdomse dagen op een godverdomse bol

Tommy Wieringa: Der verlorene Sohn. Roman. Übers.: Bettina Bach. München: Hanser 2010. 336 S., € 21,90. ISBN: 978-3-446-23567-0

Originaltitel: Caesarion

II. Taschenbuch- und Sonderausgaben

Gerbrand Bakker: Oben ist es still. Roman. Übers.: Andreas Ecke. Frankfurt/M.: Suhrkamp Verlag 2010. 315 S., € 9,90. ISBN: 978-3-518-46142-6 [suhrkamp taschenbuch 4142]

Originaltitel: Boven is het stil

Ferdinand Bordewijk: Charakter. Roman von Sohn und Vater. Übers.: Marlene Müller-Haas. München: Deutscher Taschenbuchverlag 2010. 368 S., € 9,90. ISBN: 978-3-423-13917-5 [dtv 13917]

Originaltitel: Karakter. Roman van zoon en vader

- Anna Enquist: Letzte Reise.** Übers.: Hanni Ehlers. München: Btb 2010. 601 S., €10,00. ISBN: 978-3-442-74099-4 [btb 74099]
Originaltitel: De thuiskomst
- Maarten 't Hart: Der Flieger.** Roman. Übers.: Gregor Seferens. München: Piper Verlag 2010. 304 S., €8,95. ISBN: 978-3-492-25879-1 [SP 5879]
Originaltitel: De vlieger
- Geert Kimpfen: Der Kabbalist. Die Geschichte von Chaim Vitals Suche nach den Geheimnissen der Schöpfung.** Roman. Übers.: Hildegard Höhr. Goldmann Verlag 2010. 476 S., €9,95. ISBN: 978-3-442-21914-8 [Goldmann 21914 Arkana]
Originaltitel: De kabbalist
- Margriet de Moor: Der Jongleur. Ein Divertimento.** Roman. Übers.: Helga van Beuningen. München: Deutscher Taschenbuchverlag 2010. 160 S., €7,90. ISBN: 978-3-423-13869-7 [dtv 13869]
Originaltitel: De kegelwerper
- Cees Nooteboom: Rituale.** Übers.: Hans Herrfurth. München: Süddeutsche Zeitung 2010. 231 S., €8,90. ISBN: 978-3-866-15801-6 [SZ Bibliothek der Metropolen Band 18]
Originaltitel: Rituelen
- Dorinde van Oort: Frau im Schatten. Eine Familiengeschichte.** Übers.: Matthias Müller. München: Deutscher Taschenbuchverlag 2010. 368 S., €8,95. ISBN: 978-3-423-21221-2 [dtv 21221]
Originaltitel: Vrouw in de schaduw
- Connie Palmen: Luzifer.** Roman. Übers.: Hanni Ehlers. Zürich: Diogenes Verlag 2010. 413 S., €10,90. ISBN: 978-3-257-24015-3 [Diogenes-Taschenbuch 24015]
Originaltitel: Lucifer
- Marieke van der Pol: Brautflug.** Roman. Übers.: Kristina Kreuzer. Frankfurt/M.: Fischer Taschenbuch Verlag 2010. 512 S., €8,95. ISBN: 978-3-596-18084-4 [Fischer TB 18084]
Originaltitel: Bruidsvlucht
- Maya Rasker: Wenn du eine Landschaft wärst.** Übers.: Helga van Beuningen. München: Btb 2010. 283 S., €9,00. ISBN: 978-3-442-74023-9 [btb 74023]
Originaltitel: Xenia
- Philip Snijder: Sonntagsgeld.** Roman. Übers.: Eva Schweikart. Berlin: List 2010. 171 S., €8,95. ISBN: 978-3-548-60937-9 [List-Taschenbuch 60937]
Originaltitel: Zondagsgeld
- Leon de Winter: Das Recht auf Rückkehr.** Roman. Übers.: Hanni Ehlers. Zürich: Diogenes 2010. 560S., €11,90. ISBN: 978-3-257-24062-7 [Diogenes-Taschenbuch 24062]
Originaltitel: Het recht op terugkeer

III. Hörbücher

- Maarten 't Hart: Der Schneeflockenbaum.** Gekürzte Lesung. Gelesen von Max Volkert Martens. Regie: Gabriele Kreis. Hamburg: Osterwold Audio bei Hörbuch

Hamburg 2010.

6 CDs, € 29,95. ISBN 978-3-86952-030-8

Arthur Japin: Die Verführung. Vorgelesen von Corinna Kirchhoff. Dänikon/Zürich: Hörkultur Medien 2010. 8 Audio-CDs, € 54,90. ISBN: 978-3-905-80806-3

Herman Koch: Angerichtet. Vorgelesen von Joachim Król. Berlin: Argon Verlag 2010. 6 Audio-CDs, 350 Min., € 19,95. ISBN: 978-3-839-81058-3

Herman Koch: Angerichtet. DAISY Edition. Vorgelesen von Joachim Król. Berlin: Argon Verlag 2010. Hardware, 353 Min., € 19,95. ISBN: 978-3-839-85067-1 [*DAISY-Hörbücher verbinden Hörbücher im MP3-Format mit Textelementen des Booklets.*]

Marieke van der Pol: Brautflug. Urlaubsaktion. Vorgelesen von Sophie von Kessel. Berlin: Argon Verlag 2010. 6 Audio-CDs, 443 Min., € 14,95. ISBN: 978-3-839-89016-5

Leon de Winter: Leo Kaplan. Hörspiel. München: Der Hoerverlag 2010. 3 Audio-CDs, € 19,95. ISBN: 978-3-867-17593-7

**Organisieren Sie eine Veranstaltung
mit einem niederländischen Partner?
Die Euregio Rhein-Waal kann Sie dabei
vielleicht unterstützen oder sponsorn.**

Zu Fördermöglichkeiten und für weitere Informationen
nehmen Sie bitte Kontakt auf mit der Euregio Rhein-Waal,
Emmericher Straße 24, 47533 Kleve, Tel. 02821 79300.
Website: www.euregio.org, E-mail: info@euregio.org

Die Euregio Rhein-Waal fördert die
Deutsch-Niederländische Zusammenarbeit
im Grenzgebiet zwischen Rhein, Waal und Maas.

www.euregio.org

**BOEKHANDEL
GODERT WALTER**

Oude Ebbingestraat 53
NL-9712 HC Groningen
Telefoon 00.31.50-312 25 23
Fax 00.31.50-318 66 30
E-mail: gwalter@noord.bart.nl

Voor al uw Nederlandse boeken
Geen extra betalingskosten door onze Duitse Postgirorekening